

Jávor Anna: Johann Lucas Kracker

EGY KÉSŐ BAROKK FESTŐ
KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2004.
296 + 210 + 67 old., 7900 Ft

Fontos, a kitekintés és a további feldolgozások szempontjából különösen megszívlelendő, amit a kötet bevezetőjében a szerző, Jávor Anna a művészmonográfiák és a közép-európai barokk festészet értékelésének, tudományos bemutatásának problémájáról felvet. Ennek kapcsán kérdőjel nélkül állíthatjuk, igényt kell tartanunk az egyedi életművek feldolgozására és a XVIII. századi festészet történetének keretében J. L. Kracker munkásságának monografikus tárgyalására. Ezt az igényt támasztja alá az egyetemes művészettörténeti irodalom máig is eleven ága, a barokk mestereket bemutató monográfiák Európa-szerte folyamatosan megjelenő gazdag sorozata, s nem utolsósorban az Enciklopédia Kiadó gondozásában megjelent tekintélyes kötet Kracker János Lukács életművéről. Értelme, létjogosultsága az ilyen jellegű munkáknak azonban elsősorban akkor van, ha szervesen beágyazódnak a művészeti, történeti összefüggések tágabb együttesébe, ha a szálak, amelyek a tárgyalt művészt s alkotását környezetéhez, korának meghatározó törekvéseihez fűzik, pontosan és világosan végigkövethetők. A Kracker-könyv esetében kétségtelenül ez a helyzet. A szerző Kracker pályáját, műveit a közép-európai festészet szélesebb összefüggéseibe kapcsolja, ismeri és ismerteti azokat az elemeket, tényezőket, amelyek ezt az oeuvre-t a kor és környezet sajátos jelenségeivel egybefűzik. Ez a tág perspektíva teremti meg a lehetőségét annak, hogy a külföldön – s részben idehaza is – eddig kevésbé ismert festő munkásságát megfelelően ismerjük és értékeljük.

Tudnunk kell azonban, hogy a feladat igen nehéz, a kutatás nagyon is

körülményes volt. Kracker, mint a közép-európai festők általában, igen tág körben mozgott, Ausztriában, Cseh-Morvaországban, Magyarországon dolgozott, műveit Észak-Csehországtól a szlovén határvidékig, Alsó-Ausztriától a Keleti-Kárpátokig kell keresnünk, olykor távol eső, kicsiny helyeken. Alkotásainak jelentősebb része freskó, falfestmény, templomi dekoráció, oltárkép; könnyebben hozzáférhető, múzeumban, képtárakban őrzött képe, rajza alig ismeretes. Mindebből következik az is, hogy a különböző nemzetek különböző nyelvű forrásanyagával, régi és új publikációival kell a kutatónak szembenéznie, helyi, családi stb. levéltárak anyagát vizsgálnia. Mindezekkel a – különben a Troger-, Maulbertsch-, Rottmayr-, Palko-monográfiák kapcsán is felmerült – nehézségekkel kellett a szerzőnek megbirkóznia, s a kutatásra, felmérésre fordított időben a munkát részlettanulmányokkal, egyes életszakaszok, emlékcsoportok bemutatásával előkészítenie. Ide tartoznak, hogy csak néhányat említsünk közülük: Kracker Bécsben 1719–1744/46, *Művészettörténeti Értesítő*, XXXIII (1984), *Skizze der Laufbahn des Malers Johann Lucas Kracker. Seminarium Niedzickie*, IV (1990), *Über Kracker, Troger und weitere Werkstatterarbeiten in Ungarn*. In: Dobos Zsuzsanna (szerk.): *Ex fumo lucem. Baroque Studies in Honour of Klára Garas. Presented on her Eightieth Birthday*. Szépművészeti Múzeum, Bp., 1999; stb. dolgozatok, s végül lezárásként Jávor Anna 2002-ben eredményesen megvédett doktori disszertációja, e mű előképe. E folyamat meggyőző vég-eredménye a most megjelent vaskos kötet átfogó és értékelő tárgyalásával, a művek összességét bemutató részletes oeuvre-katalógusával, jegyzetekkel, szöveges levéltári dokumentációval, gazdag bibliográfiával s nem utolsósorban a mindezt kísérő, nagy nehézségek árán összegyűjtött, szinte teljes illusztrációanyaggal.

A bevezetőben, a problémák felvetését és a korábbi Kracker-irodalom bemutatását követően a tárgyalás hat fejezete Kracker pályafutásának egymást követő időszakait követi nyomon. A festői tevékenység elemzése a

kísérő körülmények pontos bemutatásával párosul, megismerkedünk az érintett kör sajátos viszonyaival, a korszak művészeti tevékenységéhez kapcsolódó jellegzetes adottságokkal. Igen értékesek azok az elemzések, amelyek a korabeli festői és műhelygyakorlat elemeit tárják elénk. Tágabb, egyetemes európai összefüggésben is fontosak azok a tények, amelyeket a művész és a megrendelő kapcsolatáról, többek közt például a magyar és cseh-morva főpapok műpártoló tevékenységéről feltár. Érdekes kitekintést nyújtanak a témaválasztásra, feldolgozásra, a sajátos korabeli és helyi ábrázolásra vonatkozó közlések. Hasznos és eredményes, ahogyan a szerző – akár például a legjelentősebb alkotások, a prágai vagy jászói freskók kapcsán – a festői munka egyes fázisait, az írott tematika, rajzok, vázlatok, kivitelezés, másolás, utánzás stb. folyamatait nyomon követi. Tanulságos ebben az összefüggésben a Kracker család művészeti hagyományainak, Kracker mestereinek, a bécsi művészeti akadémia korabeli működésének bemutatása. Nem a szerző hibája, csupán a dokumentumok hiányából következik, hogy nem tudjuk, mi készítette a bécsi születésű fiatal mestert a nem igazán sikeres akadémiai kezdetek után az intézmény és Bécs elhagyására, miként került sor stájerországi, grazi, majd szlovéniai munkásságára.

A XVIII. századi mesterek, különösen a freskófestők a feladatok helyhez kötöttségéből következően sokat utaztak, s az is természetes volt, hogy egy-egy megbízó távol eső birtokain, szerzetesrendek más-más országban található templomaiban, kolostorokban dolgoztak. Az idő egy részében – télen – azonban rendszeresen visszatértek állandó lakhelyükre, szülőföldjükhöz, s otthon, műhelyükben készültek a következő feladatokra. Kracker esetében azonban más a helyzet, s ez az eltérés éppen a magyar kutatás, érdeklődés számára különösen fontosá teszi munkásságát. A kor jeles ausztriai mesterei, Troger, Maulbertsch, Sambach, Sigris, Mildorfer, Bergl stb. mind dolgoztak Magyarországon, s itt létrejöttek alkotásaikat legfontosabb műveik közt tartják számon. Ausztriától, Béctől azonban soha-

sem szakadtak el. Kracker tőlük eltérően a morvaországi kezdetek után a magyar vidéken telepedett le, rövidebb-hosszabb megszakításokkal itt élt és dolgozott, s 1779-ben, hatvanesztendőskorában Egerben hunyt el. Az is figyelemre méltó, hogy tevékenysége a többiekétől eltérően inkább az ország keleti és északi felére terjedt ki: Jászó, Varannó, Eger működésének főbb állomáshelyei. Helyi kötöttsége, a magyarországi főpapok és szerzetesek adott kapcsolatrendszere – a szerző által részletesen ismertetett feladatsor – vezet ahhoz a tényhez, hogy a szálak, amelyek a vezető művészi központtal, a meghatározó szellemi és művészi irányzatokkal összekötnék, igen lazák, alig mutathatók ki. A hivatalos vagy akár udvari körök, a bécsi akadémia vezető művészei alig vesznek tudomást a távolba szakadt pálya- és honfitársról.

Híre az osztrák-német és egyetemes művészettörténet-írásban ezert is volt elenyésző, neve jellemzően nem is szerepel az ausztriai barokk művészet legújabbban megjelent egyetemes feldolgozásaiban, lásd Günter Brucher (szerk.): *Die Kunst des Barock in Österreich*. Residenz Verlag, Salzburg–Wien, 1994; Hellmut Lorenz (szerk.): *Barock (Geschichte der bildenden Künste in Österreich, Bd. IV)*. Prestel Verlag, München, 1999. Az elszigeteltségből és feledésből következik, hogy még a múzeumokba – például a bécsi Barockgalerie-be – került képeit sem ismerték (lásd a kötet 21 tételét), s ide vezethető vissza az a tény, hogy egyetlen művét sem örökítette meg korabeli metszet.

Mindezek tükrében különösen értékesnek tartjuk azt a szemléltető elemzést, amelyben a szerző megkísérlti feltárni és bemutatni a lehetséges összefüggést Kracker életműve és a kor sajátos művészi törekvései, kezdeményezései közt. Jóllehet tényleges személyi, intézményi kapcsolatokról alig vannak adatok, Jávor Anna gondosan nyomon tudja követni azokat az impulzusokat, sajátos elemeket, amelyek a bécsi mesterek, Daniel Gran, Paul Troger stb. munkásságára utalnak Kracker műveiben. Esetenként konkrét mintaképek hatására, máskor rokon megnyilvánulásokra mutat rá, s igen széleskörű ismere-

tekről tesz tanúságot az egyes alkotások közötti összefüggések feltárásában, például a jászói freskók és oltárképek vagy a brünni Szt. Sebestyénkép esetében stb. Minthogy írásos dokumentumok alig állnak rendelkezésünkre, s a mestertől magától idevágó véleményt, levelet nemigen ismerünk, nem tudjuk, mit látott, mit ismert a kortárs festők teljesítményéből vagy a múlt alkotásaiból, nem tudjuk pontosan, hol mindenütt járt, kikkel került kapcsolatba. Elszigeteltsége ezen a téren is meghatározónak tűnik. Élete vége felé, a hetvenes években már komoly változásokkal nézhetett szembe, a felvilágosodás kibontakozó törekvéseivel, ha másképpen nem, áttételesen, a megrendelőknél, feladatokon keresztül. A késői művek, mint azt a szerző pontosan érzékelteti, ezt a felfogást jelzik. Eltérően a késő barokk korának nagy mesterétől, az őt jóval túlélő, 1794-ben elhunyt Maulbertschtól, Kracker ezen az úton már nem jutott tovább.

Kracker pályafutását, stílusának alakulását elsősorban tevékenységének jellege, s mint az a kötetből világosan kitűnik, zömében freskófestői feladatköre, az egyházi megrendelések sora határozza meg. A monumentális festészet, a templomok, kolostorok, kastélyok, paloták stb. falait és mennyezeteit dekoráló sajátos technika, a friss vakolatra felvitt, nagy felületeket borító festés a mesterek nagy részét foglalkoztatta egészen a XVIII. század végéig. A Kracker-monográfia érzékletesen jellemzi e műfaj sajátos közép-európai alakulását, elméleti és gyakorlati alapjait. Szemléltető példákat sorakoztat fel a régi és új irodalomból, értékeli – többek közt például a prágai mennyezetképek kapcsán – Kracker művészi teljesítményét ebben az összefüggésben. Megismerhetjük a ma már kevésbé ismert műfaj korabeli és helyi változásait, válfajait, a festett architektúra sajátosságait, az egyházi és profán tematika adottságait, alakulását.

A művek tárgyalása során a szerző világossá teszi, hogy e sajátos művészi feladatok megoldása, a festő teljesítménye megadott tágabb keretbe illeszkedik, a különböző művészeti ágak, építész, szobrász, stukkátor, freskófestő tevékenységét szoros

együttműködés határozza meg. A teljes templomtér, kastélybelső ebben az összefüggésben valóban a barokk „Gesamtkunstwerk” szellemében érvényesül. Kracker csaknem minden fontosabb munkájával kapcsolatban sikerült a meghatározó építész, a munkatárs szobrász vagy dekorátor kapcsolódó munkájára utalni, jóllehet éppen ezen a téren a kutatások, publikációk még eléggé hézagosak. A munkafeltételekről és -folyamatokról, a megbízói körről és összeköttetésekről, megrendelő és művész kapcsolatáról viszonylag bőven állnak rendelkezésünkre egykori hiteles dokumentumok, s ezeket a szerző széleskörűen hasznosítja. Különösen sokat tudhatunk meg többek közt a premontrei rend és a festő országokon átívelő összeköttetéséről vagy a kor kiemelkedően fontos magyar mecénása, Esterházy Károly egri püspök és Kracker János Lukács több évtizedes kapcsolatáról. Viszonylag kevesebbet tudunk azonban a festő személyéről, egyéniségéről, életviteléről. Kevés adat, dokumentum maradt ránk ebben a vonatkozásban, a levéltárak inkább csak hivatalos iratokat, szerződéseket, leltárakat, a munkával, feladattal kapcsolatos követelményeket, jelentéseket rögzítették. Komoly eredménynek kell tekintelnünk, hogy Jávor Annának sikerült ezen a téren is eddig ismeretlen tényeket feltárnia, mindenekelőtt Kracker családi viszonyait, morvaországi munkásságát vagy éppen egri tartózkodását, anyagi körülményeit stb. illetően. Ez utóbbi részletek, a Kracker-műhely és a követők bemutatása különösen érdekes a hazai kutatók és olvasók számára, mint ahogy azok a mozzanatok is, amelyek e munkásság korabeli, honi visszhangjára utalnak, például Kazinczy személyes emlékeire és méltató feljegyzéseire. Mindezzel együtt kicsit meglepő, hogy egyetlen korabeli festő vagy rézmetsző sem örökítette meg Krackert, vagy legalábbis egyetlen ilyen portréről sincs tudomásunk. Önálló „önarckép” sem maradt fenn tőle, bár saját vonásait a kor szokásának megfelelően egy-egy freskóján megjelenítette. Divatos öltözékben felénk forduló festett alakjával találkozunk például a nova-riési Szt. Péter

és Pál-templom orgonakarzatának 1768-ban készült falképrészletén.

A Kracker János Lukács pályafutását és munkásságát időrendben bemutató szövegrész nemcsak a kutató szakembernek, de az érdeklődő olvasónak is figyelemre méltó, élvezetes tájékoztatást nyújt. A tárgyalás követő, s annak tudományos megalapozásul szolgáló oeuvre-katalógus, a művek részletes jegyzéke azonban már valóban elsősorban a szakember, a művészettörténész, kultúratörténész, műemlékkutató ismereteit gazdagítja. Hatalmas anyagot, 360 tételt foglal magába ez a rész. Külön elemzi (280 tétel) a hitelesnek tartható Kracker-műveket, a közelebről nem pontosítható meghatározásokat, és végül a mestertől elvitattott, tévesen neki tulajdonított alkotásokat. Mennyezetképek és falfestmények, oltárképek, önálló táblaképek, olajfestmények, portrék, vázlatok, rajzok sorakoznak pontos leírással, méret- és anyagadatokkal s a lehetőség szerint a keletkezési idő meghatározásával. Szó esik az esetleges restaurálásokról, az ikonográfiai sajátosságokról, a kimutatható mintaképekről, művészeti összefüggésekről vagy éppen a mű keletkezésének körülményeiről, díjazásáról. Minden esetben a források, a korábban megjelent említések felsorolása egészíti ki az egyes oeuvre-tételeket. Mindezek kapcsán okvetlenül említést érdemel az a tény, hogy a művek nem jelentéktelen részéről korábban alig vagy egyáltalában nem voltak ismereteink, feltárásuk, bemutatásuk Jávor Anna több országra kiterjedő, hosszú és fáradságos kutatómunkájának köszönhető (lásd például a grazi, hodonicei, királyhelmevi, máriabesnyői stb. műveket). Különös nyomatékot ad ennek a feltáró munkának, hogy a szerzőnek számos esetben sikerült az egyes műveket az előkészítő vázlatokkal, rajzokkal kapcsolatba hozni. A Kracker-oeuvre, a korabeli munkamódszerek, munkafolyamatok megismerése szempontjából igen jelentős a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött rajzegyüttes darabjainak szinte hiánytalan meghatározása (lásd előzményként Jávor kiállítás-katalógusát – *Kracker János Lukács*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1979 – és tanulmá-

nyát a *Művészettörténeti Értesítő*ben, 1982). A rajzokkal és vázlatokkal a mintegy hat ország területén (ebből nagy rész Magyarországon) található Kracker-oeuvre a szakszerű tudományos feldolgozás mellett úgy válik megismerhetővé és értékelhetővé, hogy a monográfiában csaknem minden egyes alkotás többségében újonnan készült fényképfelvétellel, illusztrációval szerepel (66 színes tábla, kb. 204 nagyobb és kisebb ábra).

A tárgyaláshoz, oeuvre-katalógushoz hitelesítő dokumentumanyag kapcsolódik a kötetben. A 72 tételes forrásközlés igen széles területet s tág időszakot ölel fel – a családi előzményektől az utód elhunytáig. Szerepelnek itt – bár viszonylag kis számban – magánjellegű levelek, de főként szerződések, elszámolások, a művekkel kapcsolatos megfontolások, képjegyzékek és adókimutatások, a szerzetesi naplók bejegyzései, megbízói állásfoglalások. A nagy körütekintéssel feltárt forrásanyag kultúrahistóriai szempontból is igen jelentős, számos szempontból segíti a XVIII. századi élet- és munkakörülmények, művészeti viszonyok megismerését, fontos elemeket tartalmaz a további hazai és nemzetközi kutatásokhoz. Ebben az összefüggésben kell értékelnünk a munkát lezáró tetemes bibliográfiát, a kérdéskörrel kapcsolatos általános munkák s a Kracker alkotásaihoz fűződő konkrét említések felsorakoztatását. Minthogy igen sokrétű anyagról van szó, bizonyos szerkezeti megoldások talán könnyebben áttekinthetővé tették volna ezt a részt. Gondolok itt arra, hogy – más, hasonló jellegű kiadvánnyal egyezően – külön szerepelhetett volna a források idézése, és az átfogó, többszerzős kiadványoknál kívánatos, hogy a kötetet a szerkesztők neve alatt tüntessék fel. A bibliográfia – mint az egész monográfia – kétségtelenül a szerző rendkívüli alaposágáról, a legkisebb részletekre kiterjedő ismereteiről tesz tanúságot, s éppen ezért fölöslegesnek, szörszálhasogatásnak tűnne, ha még néhány kisebb jelentőségű, főként a korai időszakból, a XVIII–XIX. századból még említhető idézethelyre utalnék.

A fentiekben érintett tudományos apparátus – ide sorolva a jegyzetanya-

got és a megfelelő név- és helymutatókat – szervesen illeszkedik a tárgyalás törzsszövegéhez, s gazdag és kitűnő minőségű illusztrációsorozattal kísérve olyan együttest alkot, amelyet méltán tekinthetünk az újabb magyar művészettörténeti irodalom különös nyereségének. A 2003-ban, Buzási Enikő feldolgozásában megjelent Mányoki Ádám-monográfia után ez a második olyan nagyszabású munka, amely a Magyar Nemzeti Galéria, a Magyar Tudományos Akadémia és mások támogatásával a régi magyar művészet egy-egy jelentős mesterének állít maradandó emléket, s a hazai szakirodalomban komoly hiányt pótol. A barokk korszak nagy mestereinek tudományos feldolgozása különben másutt is, Ausztriában, Csehországban is sokáig váratott magára, s a kutatás, publikálás csak az utóbbi időkben gyorsult fel. Ehhez az irányzathoz kapcsolódik eredményesen a most magyar és német nyelven is megjelent kötet. Ismertetésével megkíséreltük felsorakoztatni azokat a tanulságokat, kutatási módszereket, a feldolgozás követelményeit, amelyekkel a szerző a művészettörténetírás e fontos fejezetét gazdagította. Ennek kapcsán óhatatlanul szembe kerülhetünk azokkal a részproblémákkal, amelyek ezen a téren még felmerülhetnek, s a közép-európai barokk festészet további, sajátos összefüggéseit érintik. Kracker János Lukács oeuvre-jének tudományos feltárása további fontos lépésekhez vezethet mind a magyar, mind az osztrák, cseh–morva stb. művészet még viszonylag kevésbé ismert szakaszainak feldolgozásakor. A kérdések, melyekre kisebb-nagyobb mértékben feleletet, megoldást keresünk, igen sokrétűek: részben általános jellegűek, mint például a korabeli művészképzés, művészvándorlás bizonyos mozzanatai, a mintaképválasztás feltételei, de nagyobb számban hazai vonatkozásúak, érintik a magyar történeti kutatást, műemléki feltárást is. Gondolok itt például arra, hogy adódhat még esély – akár Krackerrel kapcsolatban is – elveszett vagy elveszített hitt művek felismerésére, feltárására. A monográfiában közzétett és dokumentált hatalmas anyag lehetőséget nyújthat esetleg még rejtve maradt,

múzeumok raktáraiban, magányújteményekben lappangó művek azonosítására, téves meghatározások korrigálására. Bizonyosan segíthet abban is, s ezt különös érdemének kell tekintenünk, hogy az érintett közép-európai nemzetek kutatói a szorosán összefonódó jelenségek, művészpályák feltárásában, bemutatásában még gyümölcsözőbben működjenek együtt.

GARAS KLÁRA

Németh Zoltán: A széttartás alakzatai

BEVEZETÉS A „FIATAL IRODALOM”
OLVASÁSÁBA

*Kalligram, Pozsony, 2004. 416 old.,
2300 Ft*

Az irodalomtörténet-írás napjainkban mintha nem is volna lehetséges – legalábbis erről írnak manapság az irodalomelmélet és -történet művelői. Aki kisebb monográfia vagy összefoglaló jellegű tanulmányok írására vállalkozik, a korszakos irodalomtörténet-írás lehetetlenségét vallja. A csodák csodájára mégis megszülető munkák egy-egy tudós embert próbáló erejét, kiemelkedő kvalitását jelzik. Bár a hazai irodalomtudományos közeg az elmúlt másfél évtizedben több javaslattal és megoldással is élt az újfajta irodalomtörténet-írás gyakorlati megvalósítására – amely már *nem* nemzeti-romantikus, pozitívista, ideologikus, marxista (különkülön és különféle elegyűkben), *nem* arcképcsarnok, pályakép, biográfia (mint Toldytól a Spenőtig) –, a mikro-történeti leírásokhoz hasonló szerzői monográfiák kerültek előtérbe. A legsikeresebb talán a Kalligram Kiadó Tegnap és Ma sorozata, mely az 1945 utáni magyar irodalom szerzőinek (Ottliktól Garacziig) szentel monografikus figyelmet. Két újabb sorozat a Ráció Kiadó Aktuális avantgárdja (többek között Zalán Tibor, Szombathy Bálint, Géczi János művészetéről adott ki könyveket) és a

Kijárat Kiadó Kritikai zsebkönyvtára (Kertész Imre, Esterházy Péter, Tolnai Ottó, Szilágyi István, Végel László munkásságát tárgyaló kötetekkel). A három kiadói monográfia-vállalkozás egyike sem erőltet korlátozó-egyenmúsító szemléletet az (élet)műveket feldolgozó kötetek szerzőire, a különféle elméleti szótárak és elgondolások széles palettáját hagyják érvényesülni. Tárgyalásmódjával és kivételes nyelvi erejével komoly hatást gyakorol a kortárs kritikai beszédmódokra Dávidházi Péter Arany-, Margócsy István Petőfi- és Szilágyi Márton Lisznai-monográfiája, szóljanak bár XIX. századi költőkről. S nem elhanyagolhatók a folyóiratokban rendszeresen megjelenő, rendszerező igényű szinkron áttekintések vagy interjúkötetek sem, amilyen például Körösi Zoltán *Felrombolás. Magánirodalmi beszélgetések* (JAK Füzetek 66. Bp., JAK–Pesti Szalon, 1993) című kötete volt.

Mellettük két, egymástól teljesen eltérő összefoglaló munka határozta meg és talán határolta le a kilencvenes években az irodalomtörténet-írással szemben megfogalmazott, máig élő kételyeket (vö. Veres András [szerk.]: *Az irodalomtörténet esélyei*. Gondolat, Bp., 2004). Az egyik Kulcsár Szabó Ernő *A magyar irodalom története 1945–1991* című doktori értekezése (Argumentum, Bp., 1993), amely népes olvasótáborából nem kevés indulatot kiváltva nyújtott a háttörténeti-irodalomtörténeti tudat meghatározta alakulástörténeti olvasatot a nyelvi teljesítőképesség, a nyelvi megelőzöttség poétikai-retorikai alakzatainak az aktuális, szinkron jelenből látszó újszerűsége szemszövegéből. A másik a Károlyi Csaba szerkesztette és népszerűvé vált *Csipesszel a lángot. Tanulmányok a legújabb magyar irodalomról* című kötet (Nappali ház, h. n., 1994), amelynek korszak-történeti jelentősége akkor is vitán felül, ha aktualitása a tárgyalt szerzőket tekintve elveszett is az azóta eltelt évtizedben. (Érdemes átbogarászni a nemzedéki állásfoglalást is tükröző tanulmánykötet szerzőinek és az írásaikban tárgyalt ígéretesen induló alkotóknak a névsorát, hogy lássuk, kik és milyen pozícióban vannak ma jelen az irodalomban és tudományá-

ban.) S különösen fontos a kompozíciója által is sugallt irodalomtörténet-felfogás: a hasonló érdekűnek, érdeklődésűnek és korúnak vélt kritikusok és szépirok írásait sorakoztatja fel egy újnak érzékelt irodalmiság bemutatására, hogy az azonosságok ellenére a legkülönfélébb szempontok, ideológiák, nyelvek, diskurzusok, stílusok, értekező prózai műfajok segítségével adjanak számot erről a (legújabb magyar) irodalomról. Németh Zoltán terjedelmes könyve szembe-tűnő pontokon kapcsolódik mindkét korábbi műhöz, főleg az utóbbihoz.

A szerző költő, író, kritikus, irodalomtörténész, textuális virológus. Számos kötete bizonyítja, hogy mindez elválaszthatatlanul összefonódik benne; szövegeiben az alkotói és az olvasói szempontok játékos és termékeny párbeszédre lépnek. Korántsem arról van szó, hogy írásmódja költészetében irodalomtörténész, kritikáiban pedig szépiró lenne (bár ez sem volna olyan nagy baj). Hanem arról, hogy az irodalmi szövegek megannyi neme és funkciója izgatja, s ezért a különféle alkotásmódok kérdéseit a maguk összetettségében látja, és a különböző funkciójú szövegek közös problematikája foglalkoztatja.

Németh Zoltán 1970-es születésű, tehát maga is része annak az irodalmi keresztmetszetnek, amelyet a „fiatal irodalom” névvel illet. *A széttartás alakzatai* tiszteletre méltó, sőt merész vállalkozása egy heterogén, de ezer szállal összekapcsolódó irodalmi szövegtér feltérképezése. Ennek lehetőségeit kutatja, miközben kérdéseiből és válaszaiból, ahogyan már a könyv címéből is, kiderül, hogy nem összefoglalni kíván, hanem dinamikájában akarja megragadni, ha csak pillanatokra is, a körülötte alakuló irodalmi közeget.

Könyve nem monográfia tehát, hanem tanulmányokat, kritikákat, interjúkat és egy fantáziadús-ironikus irodalmi vetélkedőt tartalmazó bevezetés, betekintés s egyben mérlegre tevés. A kilencvenes évek magyar irodalmi mozgolódásainak, írásmódjainak, fórumainak széles körű áttekintése. A változatos formációkat változatos formákban és hangvétellel elemzi. Nem egyetlen elméleti iskola vagy szótár kizárólagos segítségével,

hanem a már említett merészséggel értelmez és értékkel kortárs dráma- és versesköteteket, esszéket, fordításokat, elbeszéléseket, regényeket, irodalomértelmezői közösségeket és folyóiratokat, monográfiákat, élet-mű-utakat, terminológiákat. Merészségét – saját kifejezését idézve – elméleti beállítottságának „anarchista szempontja” táplálja: „Ez azt jelenti, hogy elfogadom és értékesnek tartom mind a különféle elméleti belátások felől induló értelmezéseket és kritikákat, mind az elméletektől tartózkodó írásokat, mind a regiszterkeverő, elméletek keveréséből értelmezői szöveget generáló hibrid interpretációkat. Az olvasás során a legkülönfélébb dolgokat meg lehet, meg szabad, sőt véleményem szerint meg kell tenni. Még akkor is, ha esetleg kockázatokkal járnak az olvasás és írás nem bevett útjai. Hiszen az olvasást és írást olyan műfajnak tartom, ahol minden megtörténhet, pontosabban ott történhet meg minden” (89. old.), illetve: „én szöveg tekintetében mindenévő vagyok, s minden szöveggel vállalom a konfrontációt, azaz az értelmezői kapcsolatot. Ez azt jelenti, hogy vállalom megértésem határait és korlátait, készséggel kinyilvánítom akár elutasító álláspontomat is, bármely szövegről is legyen szó. Vagyis ebben az esetben – egy kis túlzással vagy eufemizmussal szólva – az is megtörténik, hogy nyilvánossá teszem, milyen fokon nem vagyok képes érteni azt a bizonyos elutasított szöveget.” (90. old.)

Mindkét idézett rész vitapozícióban fogalmazódik meg, s ennek a kötet egésze szempontjából is van jelentősége. Németh Zoltán szövegei – csakúgy, mint Talamon Alfonzról írt monográfiájában, ahol szinte társ-szerzőkké avatja/fogadja az életmű korábbi elemzőit (*Talamon Alfonz*. Kalligram, Pozsony, 2001) – illő módon szólnak bele és hozzá más beszélgetésekbe, diszkusziókhoz, illetve a szerző önmagának is a szavába vág, ha szükségét érzi, számos alkalommal újrakérdez, s ebből fakad e szövegek merészsége, eleven dinamikája.

A főbb kérdések között – mint amilyen a fiatal magyar irodalom meghatározhatósága, a szövegek kontextualizálhatóságának formái, a kanonizá-

ció, a referencializálhatóság, az irodalmi külkapcsolatok, a szövegek poétikai és retorikai működése, elmélet és szépirodalom kapcsolata – az egyik legmarkánsabb és leggyakrabban visszatérő a nemek kérdése. Németh Zoltán kétségkívül grafo-erotom(a/a)n, azaz a textualitás szexualitása is mélyen érdekl. A szubverzió, a meg-, a ki- és az áthágás szövegszerű pozitúrái, alakzatai, ahogy korábbi szépirodalmi műveiben (*A perverzio méltósága*. Kalligram, Pozsony, 2002; *Németh Zoltán víruszövegei, idiótamesei és egyéb mutáns történetei*. AB-ART, Pozsony, 2002) és tanulmánykötetében (*Olvasáserotika. Esszék, kritikák, tanulmányok – az élvezet szövegei*. Kalligram, Pozsony, 2001), itt is sokszor felbukkannak, előfordulnak. A feminista irodalomkritika felismerései éppúgy helyet követelnek maguknak a feminitás/maszkulinitás, a női írás, a női szövegek és szövegnők kapcsán, mint a perverzio, az obszcenitás, a pornó a populáris és az elitkultúra kérdéskörében.

A fent említett két, nagy hatású könyv tapasztalatait hasznosítva Németh belátja, hogy átfogó irodalomtörténet-írás nem lehetséges (valaki mindig kimarad), a tudományos nyelvhasználat képtelen megfelelni a művészi szövegek generálta igényeknek, az ideologikus, értékelő nyelvhasználat elkerülhetetlen, megvannak a határai az olvasásnak és az olvashatóságnak is. Személyes olvasástörténeti körképe kompozíciójában is az irodalmi mező és a róla való beszéd(ek) sokrétűségét juttatja érvényre. Az olvasónapló az irodalmi térben való szemlélődés során a szerző önön helyzetértékelésévé változik. Mi vesz körül? Kik is azok, akik körülvesznek? Milyen szövegeket olvasok? Hogyan olvasom őket? Miben, mennyire változom az olvasás során? Mintha csak az alcím bővülne a szerzői névvel: Bevezetés a „fiatal irodalom” Németh Zoltán-féle olvasásába. Tágabb értelemben ezen (személyes) kérdések szerint lehetne meghatározni az egymás mellé rendelt írásokból kialakuló – visszajáról irodalomtörténet-írásnak tetsző – művet. Személyessége nem nélkülözi az egzaktsgot, de nem is erőlteti, sem magára és az írásaira, sem az olvasóra. Mivel

stratégiai és hatalmi szempontból itéli meg egy-egy szöveg teljesítményét, folyamatosan csúszkál az egyes beszédmódok, szövegek és fogalmak között. Vegyünk sorra néhányat az utóbbiakból.

Már a könyv alcímében is szerepel, s aztán számos írás címében a „fiatal irodalom” kategóriája: *Kanonizáltak és kanonizáltak (a fiatal irodalomban); Irónia, paródia, humor a fiatal magyar irodalomban; Yu-Gi-Oh, avagy a fiatal magyar irodalom története (adalékok a „fiatal irodalom” történetiségének kérdéseiseihez)*. Ahogyan a „Bevezetés” a kortárs magyar irodalom egyik alampívét, Esterházy Péternek 1979 és 86 közötti írói tevékenységét összefoglaló *Bevezetés a szépirodalomba* című művét idézheti meg, akár hasonló igényekkel gyanúsíthatjuk meg Németh Zoltánt is – alaptalanul, hiszen a bevezetés éppen nem befejezés –, úgy a kérdéses, idézőjelbe tett kifejezés egy másik fontos tanulmánykötet címét eleveníti fel, amely annak idején több szempontból is kitüntetett figyelemben részesült (Dérczy Péter [szerk.]: *Fasírt avagy viták a „fiatal irodalomról”*. JAK Füzetek 1. Magvető, Bp., 1982). Talán nem véletlen, hogy a *Fasírt*, a *Csipesszel...* és *A szét-tartás alakzatai* borítójának hasonló narancssárga színárnyalata van. A kifejezés történeti kapcsolódásán túl többször is problémát okoz a meghatározása: „Mi értelme van tehát a fiatal magyar irodalommal foglalkozni, különösképpen a fiatal magyar irodalom és a kánon kapcsolatával?” (28. old.), „Hogy mit is értünk a fiatal magyar irodalom terminus alatt?” (49. old.), „talán láthatóvá válnak a fiatal irodalom íráslehetőségei, kérdései és vakfoltjai” (38. old.). Németh Zoltán a jelölők végtelen játékát valló jel-jelölő-jelentés kapcsolatok, a szövegkörnyezetükben érvényesülő nyelv- és szóhasználat elvének a híve, így a saját kérdéseire adott válaszai – definíciókísérletei – pragmatikusak, az egyes írások más-más értelmezési síkon ragadják meg e kategóriát. (Hiszen: „Mi értelme van egy fogalom határait meghúzni, hacsak nem a kudarc azonnali megtapasztalásának élményéért?” [86. old.]

A kilencvenes évek listáin, irodalmi rangsorain kívül (ahogyan Németh

Zoltán is többször lajstromoz szerzőket, szövegeket, szövegértelmezőket) számára az életkor és leginkább az ironia retorikai alakzata kapcsolja össze, teszi megragadhatóvá az elmúlt tizenöt év friss irodalmi mozgásait és tapasztalatait. („Az én javaslatom – mint már utaltam rá – 1967, vagyis az 1967 után született szerzőket sorolom a fiatal magyar írók közé.” [50. old.] „A fiatal irodalom az ironia retorikai alakzatán keresztül jön létre, lép magával párbeszédbe: először el kell jutnia az ironikus leszűrás aktusához, akár önmagával szemben is, a megjátszott naivitás kellékeihez, a humor önreflexív ironiájához, s így az ironia, önironia, humor, naivitás alakzatán keresztül juthat el csak saját szövegéhez. Ezen az önironikus prizmán keresztül, amely kétségbe vonja saját irodalmiságát, nyilvánulhat meg.” [62. old.]

A „széttartás” fogalma, mely a Bombitz Attila könyvét recenzáló szöveg címében (*A széttartás „oszt-rák” alakzatai*) is szerepel, a fiatal magyar irodalom olvasását a heterogenitással, a többszólamúsággal, az el- és a kitéréssel, a befejezetlenséggel, a meg-nem-feleléssel, a többértelműséggel hozza kapcsolatba – szemben mindazzal, ami a jelek szétszóródását gátolja: az egyneműséggel, a demagóg monologizálással, a lezáró, konkretizáló beszéddel, a jelentések egyszerűsítésével. Ennél fontosabb egy első pillantásra kissé amorfi fogalom: a „posztmodern”. Okkal maradt ki a kötet tárgymutatójából is, hiszen máskülönben csaknem minden oldal számát fel kellett volna tüntetni. A „posztmodern” – csakúgy, mint a „fiatal irodalom” – összenőtt a kilencvenes évek szövegtestével. Vajon nem csak a posztmodern felfogással ellenkező attitűddel definiálható a posztmodern fogalma? Így ez el is marad, bár sokszor létrejön a szövegek történéseiben. A fogalom történeti meghatározására egyszer – de nagyon érdekes módon – adódik alkalom: a Balázs Imre Józseffel készített interjúbán Balázs idézi Takáts József tanulmányát a posztmodern többféle értelmezéséről a *Csipesszel a lángot* című kötetből (!) (347–348. old.).

Azért nem maradunk fogódzók nélkül: a rögzült bölcsészkarai poszt-

modern szlogenek magától értetődő idézése mellett Németh Zoltán leggyakrabban Linda Hutcheon kötetére hivatkozik (*Irony's Edge: the theory and politics of irony; The Politics of Postmodernism; The Poetics of Postmodernism: history, theory and fiction*), de szorgalmas olvasója Brian McHale *Postmodernist Fictionjének* is. Ezen posztstrukturalista teoretikusok érvelése nyomán körvonalazódik a posztmodern irodalom, majd az, ami Németh könyvében a fiatal irodalom sajátja: a posztironikus állapot.

Lehet egységes, összefüggő szövegnek tekinteni e hét tanulmányt, hiszen a szövegek, hét interjút és a kötetzáró szépirodalmi szándékú paródiát. Egymás mellé kerülésük persze nem véletlen, hiába íródtak különböző időpontokban (a recenzált művek közül a legrégebbi 1998-as, a többi jobbra 2000 és 2003 közti kiadású), bár ez – talán szándékosan – nincs jelölve. Az „egybeolvasást” generáló és azt természetesként feltűnítő kohéziós elemek között említhetjük a szerzőre jellemző szófordulatokat, a szövegek kölcsönös (akaratlan vagy nagyon is tudatos) hivatkozásait egymásra, akár még az interjúk szövegeiben is, valamint a közös szövegtérben (konkrétan a könyvben, a nyelvben és a kortárs magyar irodalomban) való megjelenést. A szövegek egymásra nyílnak, diskurálnak egymással, mi pedig beléjük olvassuk magunkat. Ugyanez – Németh Zoltán metaforáival élve – a szövegtestté válással (a szöveg testté válásával?) lenne leírható. A könyv szerkezeti logikája nemcsak bevezet tehát az olvasásba, hanem be is szippant, könnyen magunk is olvasmánnyá válunk.

Néhány szó a szerkesztés és a szerkesztő hasznáról és káráról. Bár a kolofón megjelöli a kötet szerkesztőjét, keze nyoma nemigen látszik a kötetben. A szerkesztőnek módot kell találnia arra, hogy a szerzővel megvitassa a könyvbe foglalt írások egymáshoz való viszonyát, mert ennek tétje van: az időben is távoli, különböző alkalmakra készült írások olvassák egymást, még akkor is, ha nem lineáris olvasóval áldja meg őket a sors. Talán a szerző nem engedett beleszólást az általa legjobbnak ítélt sorrend kialakításába. (Farkas Wellman Éva: *Itten*

ma donna választ című verseskötetét elsősorban a nőiség nyelvi megalkotottsága felől értékelő írás a kritikák közt található, a *Női szövegek és szövegnyelvi: Gergely Edit, Karafiáth Orsolya, Erdős Virág* viszont a tanulmányok közt, holott ugyanúgy és a fentivel hasonló szempontból recenzálja egy-egy női költő, illetve költőnő kötetét.) Azzal a döntésével, hogy a két szöveget nem dolgozza egybe, a szerző két szöveggé polarizált egyetlen problémát. Játékos allúzióknak adhat teret a tanulmány összevetése Németh egy korábbi, *A gynokritikus, avagy a nőgyógyász, aki kritikus akart lenni* című írásával (*Vírusszövegek... 55–67. old.*), amelyben a vágy tárgyai a költőnők, illetve szövegeik, akiknek szövegeibe Németh szövegélője nőgyógyász-kritikus módjára hatol be.)

Viszont a szövegek helyesírásáért, a hivatkozások meglétének vagy elhagyásának módjáért, egységesítéséért, a mondatok grammatikai tisztaságáért a szöveggondozó felel. Ennek sajnos számos fogyatékosága van *A széttartás alakzataiban*. Csak néhány példa: a 10. old. lábjegyzete olyan szövegre hivatkozik, amely a *Tiszatáj* folyóirat 2002. 1-es számában fog majd megjelenni; a 41. old. lábjegyzete a kötetben szereplő egyik interjúra utalva, annak eredeti, korábbi, folyóiratbeli adatait közli; a 106. old. lábjegyzete Kulcsár-Szabó Zoltánnak tulajdonítja a *Beszédmód és horizont* című kötetet, holott az tudtommal Kulcsár Szabó Ernő írásait tartalmazza. Nem mindegy. Számos kritikában vannak olyan idézetek, amelyekhez csak szerzőjük neve társul, fellelhetőségi helyük nem. Ez vagy szerzői figyelmetlenség, amit az eredeti folyóiratközlés sem korrigált, vagy az eltérő szokásrend miatt egyik lapban van jelölés (szövegben vagy lábjegyzetben), a másikban meg nincs. A könyvbe rendezés során azonban ügyelni kellett volna az egységesítésre. Még ha a kézirat átesett is már korábbi korrektúrában, mindig van elírás, elütés, ami bent maradt vagy éppen újonnan kerül a szövegbe. S azért a szerzőnek is vannak olykor stilisztikai helytelenségei (például „A helyzet oda fejlődött”), netán gyakori, reflektálatlan szóhasználati hibái

(például „posztmodern belátás”, „teoretikus belátás”, „intertextuális belátás”). Nem olyan mérvűek a szerkesztési hiányok, hogy különösen zavaróak lennének a könyv olvasásakor, de éppen a benne hangoztatott nyelvi teljesítmény felől értékelve hat furcsán és sután az, amit más, kevésbé fontos könyv kapcsán meg sem jegyeztem volna. Majd a javított kiadásban...

Ami, remélem, lesz, mert ez a könyv tényleg fontos. Van tartása. Minél széttartóbb, annál tartósabb lesz a hatása. Mind ránk, olvasókra, mind további kötetekre.

RÁCZ I. PÉTER

Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése

A MAGÁNTISZTVESELŐK
TÁRSADALOMTÖRTÉNETE 1890–1938

L'Harmattan, Budapest, 2003. 277 old., á. n. (A múlt ösvényén)

Mesterremek. Így hívták azt a tárgyat, amelyet a céhlegények nyújtottak be bíráknak, hogy elnyerjék a mesteri címet. A történész céhben (ha a történelem kutatásával professzionálisan foglalkozók csoportját annak tekintjük) a doktori értekezés tölti be ezt a szerepet. Ideális esetben a doktori értekezés színvonala évekre meghatározza szerzőjének pályáját és helyét a tudományos közéletben. Tudjuk, hogy a magyar bölcsészettudományokat már évtizedek óta elkerülik az ideális esetek, nem árt azonban néha felidézni az eszményeket és a célt (minőségbiztosítás), amelyért a tudományos fokozatok rendszere is szerveződött. Különösen, ha disszertáció kerül a recenzens kezébe.

Bódy Zsombor az ELTE BTK társadalomtörténeti doktori iskolájának növendékeként készített disszertációja látott most könyv alakban is napvilágot. Figyelemre méltó dolgozatok készültek a közelmúltban ebben a doktori iskolában; témáik sokfélék ugyan, de mind egy nálunk még alig

meggyökeresedett történetiszemlélet jegyében közelít tárgyaához. Ez alól Bódy Zsombor könyve sem kivétel. A leghelyesebb, ha munkáját nyomban elhelyezzük a kortárs nemzetközi tudományos diskurzusban, megvizsgálva, miként alkalmazta az onnan kölcsönzött fogalmi keretet a saját anyagára. Ezután arra keressük választ, hogy mennyiben készített Bódy könyve (szerintünk készített) új kérdések megfogalmazására, illetve a régi kérdések újrafogalmazására a magyar történelemmel és történetírással kapcsolatban.

A szerző a „szubsztancialista” megközelítés kritikája kapcsán a diskurzus-elemzés mellett teszi le a voksát. A struktúratörténetre általában jellemző szubsztancialista megközelítés az elemzési kategóriát nem helyezi kontextusba, hanem eleve adottnak tételezi. „A csoportról szóló szövegeket, adatokat közvetlenül a szubsztancialiáknént létező csoportról tudósítónak, közvetlenül ahhoz kapcsolhatónak tekintik.” Ezért „a kutatás első lépése a vizsgált társadalmi csoport definiálása [...], ami azt jelenti, hogy a kutatás szükségletei szerint kialakítanak egy formális tipológiát, amelyet azután megpróbálnak operacionálizálni, vagy pedig elfogadják a kategóriát, ahogyan az a hétköznapi tudásban adott, és valahogyan racionalizálják, hogy a tudományosságnak eleget tegyenek. Mindkét esetben a társadalmi csoport létének alapját valahol a csoporton kívül keresik, s leggyakrabban a társadalmi munkamegosztás gyakorta metaforikusan emlegetett rendszerében találják meg.” (12. old.)

A nem kontextualizált kategóriák alkalmazására, állítja Bódy, „nem azért kerül sor, hogy a kutató a források információinak a lehetséges kontextusokba való beillesztését keresse; ellenkezőleg, az értelmezés szempontjából megfelelő kontextust adottnak veszik a kategóriával. A vizsgálat lényegében abban áll, hogy időmetszetekben a különböző kategóriák közötti elmozdulásokat mérik. Az így előállított történet szereplői szükségszerűen a struktúra kategóriái, és nem az emberek.” (12–13. old.) A nehézség az, hogy a struktúra kategóriáinak a szintjén megállapított

változásokból kellene megmagyarázni (levezetni) az egyes ember viselkedését, ami nemegyszer csak retorikai eszközök bevetésével oldható meg.

Bódy a diskurzus-elemzésben, a bourdieu-i szociológiában és a mikro-történeti elemzés követésében keresi a megoldást. Választása végül a diskurzus-elemzésre esik. Kutatásai középpontjába ezért nem a magántisztviselők objektíve létező csoportja, hanem a róluk kialakult/kialakított reprezentációk és változások, illetve intézményesülésük kerül. Ezért teszi azt a magyar történetírásban szokatlanul radikális kijelentést, hogy egyáltalán nem kívánja definiálni kutatásának alapegységét, a magántisztviselőket.

Ezzel Bódy új horizontot nyit meg a társadalomtörténet-írás előtt. Nemcsak azt tudhatjuk meg vizsgálódásából, miként alakult ki egy bizonyos „társadalmi csoport-reprezentáció”, hanem azt is, hogyan hatott ezen reprezentáció a vonatkoztatott csoport tagjaira. A kutatás arra is lehetőséget nyújt, hogy felülvizsgáljuk a magyar történettudománynak a korszakra vonatkozó, sok esetben még ma is Erdeire visszanyúló társadalomképét. Mivel Erdei a magántisztviselőket is beillesztette a kettős struktúráról valott elképzelésébe, a magántisztviselőkről most nyert kép módosíthatja a struktúráról kialakított kép egészét. Kérdés, meg lehet-e írni a magántisztviselő társadalomtörténetét (amit a könyv alcímében ígér) pusztán a reprezentációk elemzésére támaszkodva?

A magántisztviselők historiográfiáját tekintve a szerző könnyű helyzetben van, mivel a magyar történetírás eddig nem foglalkozott ezzel a réteggel, amelynek múltjáról legföljebb csak az összefoglaló munkák tudósítottak. Vele kapcsolatban a fő kérdés rendszerint az, hogy a polgársághoz (a középosztályhoz, a középrétegekhez) tartozik-e vagy sem. A válaszok megoszlanak. Erdei, valamint a Berend T. Iván – Ránki György szerzőpáros (ha némileg más szempontokat véve is alapul) egyaránt a (zsidó) polgári pályákhoz sorolják a magántisztviselőket, Hanák Péter viszont a státusuk (a munkamegosztásban elfoglalt helyük) alapján olyan közép-

osztálybeliként határozza meg őket, akik presztízsüket tekintve nem részei az úri társadalomnak. Vörös Károly ugyanakkor a magántisztviselők többségét a kispolgársághoz, kisebb hányadát a középpolgársághoz sorolja. Az újabb elemzők tovább differenciálják a képet: Mazsu János szerint a magántisztviselők az értelmiség részét alkotják, Gyáni Gábor pedig – miközben a polgári középosztály fejezetcím alatt szól róluk – azt tartja, hogy túlnyomó részük szorosabb értelemben nem tartozott a középosztályba.

A historiográfiai horizont tágítására (és persze a magyar történeti irodalom e területen mutatkozó szegénysége miatt is) Bódy a német történetíráshoz fordul segítségért. Választása nem véletlen, hiszen egyrészt Németországban a kérdés történetének kiterjedt irodalma van, másrészt (és ez talán még fontosabb) a német társadalom története rokonságot mutat a magyaréval. Emiatt az ottani eredmények és analitikus fogalmak komoly segítséget jelenthetnek a magyar társadalmi változások megragadásában. Bódy azt is meggyőzően bizonyítja, hogy a magántisztviselőkről folytatott kortárs diskurzust erősen befolyásolta a korabeli német minta, ami az 1945 utáni honi történetírásról már aligha állítható.

A magántisztviselőkkel kapcsolatos német történeti irodalmat szükségtelen részletesen ismertetni (megteszi helyettünk a szerző), tanácsos viszont néhány általános fejleményre utalni. A magántisztviselőkről szóló történetírói diskurzust a mai napig közvetlenül meghatározzák Jürgen Kocka hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji művei. A *historische Sozialwissenschaft* vagy más néven *kritische Sozialgeschichte* (egyik fő képviselője éppen Kocka) a struktúrák és folyamatok kutatását helyezi a középpontba, kiemelve az események, a cselekvések és a döntések meghatározásában betöltött kivételesen nagy szerepüket. Az úgynevezett bielefeldi iskola történészei kitüntetett szerepet szántak az elméleteknek a releváns tények kiválasztásában, a hipotézisalkotásban és az egyes társadalmi aktorok közti függő viszonyok tisztázásában. E törekvésükkel a társadalomtudományokhoz, elsősorban a szociológiaihoz kívánták a történetírást közeleltetni. Ez az 1968-as nemzedék a történészek új társadalmi szerepet jelölt ki. Kocka megfogalmazása szerint a történetstől elválaszthatatlan az emancipatorikus küldetés, hiszen tevékenysége közvetlenül hat a politikai-társadalmi folyamatokra; s hatása nemcsak szükségszerű, hanem egyúttal kívánatos is, mivel a történészek részben kötelessége is, hogy éljen ebből eredő befolyásával.

A Németországban idővel komoly pozíciókra szert tevő bielefeldi iskolát hamar bírálni kezdték mind a hagyományos történetírás, mind pedig az új megközelítések oldaláról. Legtöbbször – érthető módon – a történészek tulajdonított újfajta „identitást”, illetve az erős elméleti orientációt vitatták. Ettől eltérő szemszögből vitázott a struktúratörténettel az *Alltagsgeschichte*, amelynek képviselői „alulról és belülről” kívánva rekonstruálni a múlt társadalmát, szűk körre korlátozzák a „kívülről és felülről” érkező elméletek alkalmazását.

Mindezen megközelítéseket felváltva és kiegészítve (jelenleg ugyanis több iskola él háborítatlanul egymás mellett), nemzetközi (elsősorban amerikai) hatásra a kultúra fogalma is bekerült a német társadalomtörténet vérkeringésébe (nem a szorosan vett *Sozialgeschichte* vagy *Gesellschaftsgeschichte* körébe, hanem a nem politikátörténetre szakosodott historiográfiába). A kultúrafogalom széles körű alkalmazása mindenekelőtt az identitáskonstrukciók elemzésére nyújt lehetőséget, s ekkor a társadalmi érintkezés során használatos kategóriák diskurzivitására irányul a történészi figyelem. A személyes identitás fontos kérdéssé válik, ha az egyént előléptetik a vizsgált múltbeli társadalmi folyamatok alanyává ahelyett, hogy csupán e folyamatok tárgyaként (elszenvedőjeként) keltene érdeklődést.

Szinte magától adódik a kérdés: hogy lehet úgy megírni egy történeti munkát, hogy egyaránt megfeleljen egyszerre két – egymástól nagyon különböző – tudományos közeg probléma-megfogalmazásának? Bódy ugyanis szemmel láthatóan nagy súlyt fektet a nemzetközi (ez esetben főleg a német) tudományos diskurzus ismer-

tetésére és a belőle átemelhető eredmények hasznosítására. A feladat azonban nehezebb, mint első látásra gondolnánk. A szerzőnek egyszerre kell pótolnia a magyarországi alap kutatások hiányait, s megfelelően alkalmaznia kurrens történettudományi elméleteket, amelyeknek a kritikai éle olyan kutatási eredmények ellen irányul, amilyenek nálunk még meg sem születtek. Mindez a hosszú és alapos kutatómunkán túl módszertani sokoldalúságot is kíván. Bódynak egyszerre kellett tehát a magántisztviselők hazai historikumával kapcsolatos struktúratörténeti ismereteket kiegészítenie, és választ adnia a diskurzuselmélet által kijelölt problémákra. Imponáló magabiztossággal birkózott meg a feladattal.

Az első két fejezetben az elméleti-fogalmi problémák taglalása kiegészül a korabeli, illetve a mai szakmai – nagyrészt német és magyar – diskurzus bemutatásával. A következő négy fejezet kronologikusan és egyben tematikusan is haladva tárgyalja a magántisztviselő-reprezentáció kialakulását és változását. A hetedik fejezetben Bódy megpróbálja összeegyeztetni a korábban már említett módszertani alternatívákat, amikor felhagyva a diskurzuselmeléssel, a „hagyományos” statisztikai vizsgálatok felé fordul. A népszámlálási adatok elemzésével igyekszik kideríteni, hogy „valóban” létezett-e egy társadalmi csoport, amely a magántisztviselő-reprezentáció mögé helyezhető, és igazolható-e Erdei tézise a kettős társadalomról, amelyben a magántisztviselők és a közisztviselők között éles cezúra húzódik.

A diskurzuselméleti és a hagyományos szemléletmód egyesítése nem várt eredményeket hoz. Nemcsak azt tudjuk meg, hogy a magántisztviselő réteg, ahogy Németországban, úgy nálunk is csupán mint társadalmi reprezentáció létezett, de azt is, hogy mindazok, akiket a statisztika ebbe a csoportba sorolt, mind az életmódjukat, mind pedig az anyagi helyzetüket tekintve azonos jegyeket mutatnak a közisztviselőkkel, egyszersmind különböznek a tisztán polgári rétegektől. Ez viszont nemcsak Erdei kettőstársadalom-elméletét, de a polgárságfogalom használatának a ter-

mékenységét is megkérdőjelezi a magyar társadalom változásainak leírásában.

Nem igényel hosszas magyarázatot, hogy miért mond mindez ellent Erdei felfogásának. A polgárosodási paradigma határainak megvonása viszont már külön indoklást kíván. A magántisztviselők, miután életmód- és demográfiai jellemzőikben elütnek az önálló iparosoktól és kereskedőktől, bajosan sorolhatók minden további nélkül a polgár fogalmi körébe; a köztisztviselőkhöz való nagyfokú hasonlóságuk miatt pedig polgári jellemzőkkel sem írhatók le maradéktalanul. Bódy ugyanis kimutatja, hogy életvitelükben dominál a köztisztviselői, tehát a rendies minta. Úgy tűnik tehát, hogy ezt a társadalmi csoportot vagy kategóriát jószerivel a megkonstruált reprezentáció tartja csupán össze, s már csak ezért sem értelmezhető történetírásunk megszokott fogalmaival. Bódynak a munkavállalói kategória és a tömegtársadalom mint struktúrafogalom bevezetésére tett javaslata nagy reményekkel kecsegtet. Nem kizárt, hogy segítségével meg lehet majd haladni a polgárság (a polgári középosztály) eddigi definícióját, s olyan koherens (a külföldi szakirodalomban már „bizonyított”) elméletet lehet így szembeállítani a kettős struktúra még mindig sokakat vonzó elméletével, amely komparatív alapokon nyugszik. Bódy szerint a tömegtársadalom fogalmával jól megragadhatjuk azt a folyamatot, amelynek során az alkalmazotti rétegek felemelkedtek a középosztályba. Ez a fejlemény pedig a középrétegeket tekintve a XX. század első felének minden bizonnyal az egyik legfontosabb „társadalomtörténeti eseménye” volt.

A szerző azonban nemcsak nagy ívű elméleteket vázol fel, de munkájával bizonyítja a reprezentációk elemzésének fontosságát és hasznát is. Mivel a magántisztviselőség mint elkülönült tevékenység nem vált (a statisztikai fogalomalkotásban is kifejeződő) társadalmi csoportképződés alapjává, nagy jelentőségre tesz szert e potenciális csoport folytonos önértelmezése. Az elemzés rávilágít, hogy a századforduló Magyarországon a magántisztviselői diskurzusban a szo-

ciáldemokrata és a polgári identifikációs törekvések vetélkedtek egymással. A tét az volt, hogy a munkavállalói kategória kialakulása – mely emancipációs folyamat a munkajog közegében ment végbe – a magántisztviselőknek a munkásokkal való egybeszerveződéséhez vezet-e. Mint ismeretes, végül tisztviselői, vagyis polgári-középosztályi jelleget öltött az ipari, kereskedelmi és banki irodai alkalmazottaknak a két háború közt egységbe kovácsolódó munkavállalói rétege. Paradox módon 1918-ban egy szociáldemokrata kereskedelmi miniszter tette meg ez irányban a döntő jogi lépést. Ennek az volt az egyik oka, hogy a szociáldemokrata retorikával ellentétben a munkások mélyen tudatában voltak a szembeszökő mentalitásbeli különbségnek a két munkavállalói kategória között. A megkülönböztetés törvényi deklarálása ilyenformán nem a kormányzati megosztó taktika, hanem a XX. századi magyar társadalom fejlődésétől elválaszthatatlan rendi jelleg következménye volt.

Azért lehetünk ebben olyan biztosak, mert Magyarországon, ellentétben Németországgal, a magántisztviselő-szervezetek kezdeményező szerepet játszottak a magántisztviselő-reprezentáció kialakításában, majd intézményesítésében. A mindenkori kormányok és a magántisztviselő-szervezetek sajátos viszonyát az is jól mutatja, hogy a társadalombiztosítási választásokon a magántisztviselők rendre a szociáldemokrata jelölteket támogatták, azaz inkább az ellenzék, s nem a kormány mellett tettek le a voksukat. A szerző e megállapítással cáfolja azt a közkeletű történetírói meggyőződést, mely szerint a státus rendi jellegű meghatározottsága (a köztisztviselői orientáció) feltétlenül együtt járna a politikai kötődéssel (ami ez esetben a keresztény-nemzeti politika mindenkori pártolását jelentette volna).

Bódy kutatásainak fontos eredménye továbbá a magyarországi szociális törvényhozás elhelyezése az európai kontextusban. Véleménye szerint a magyar fejlődés a két világháború közt lépést tartott a nemzetközi fejleményekkel, „lemaradást” csak az e tekintetben élvonalas Németországgal

összehasonlítva tapasztalni. Jól látszik tehát, hogy a reprezentációk kialakításának és versenyének tanulmányozása olyan szempontokra és oksági összefüggésekre hívja fel a figyelmet, amelyek a hagyományos struktúra- és politikatörténet előtt rejtve maradnak.

Az említett eredmények mellett el-törpülnek a könyv hibái, köztük maga az alcím: *A magántisztviselők társadalomtörténete*. Egy könyv címének (alcímének is) elvben a mű tartalmát kell megjelölnie. Viszont a „társadalomtörténet” ez esetben bizonyosan nem jelent sem *Sozial-*, sem *Gesellschaftsgeschichtét*, hiszen Bódy a szubsztancialista megközelítést bírálva épp tőlük határolódik el. A diskurzuselemzés részben épp a *Sozialgeschichte*-vel szemben alakult ki. Továbbá, még ha a francia történetírásban honos *histoire sociale* nem határozható is meg oly egyértelműen, mint német megfelelője, a diskurzusok és a reprezentációk elemzése semmiképp sem tartozik bele. Tudjuk persze, hogy a társadalomtörténet fogalma Magyarországon meglehetősen lazán körvonalazódott, és valószínűleg nem jelent többet pusztán elhatárolódásnál a hagyományos politikatörténettől. Ha a szerző el kívánja magát helyezni a nemzetközi diskurzusban, akkor kívánatos lenne a pontos fogalomhasználat, már csak azért is, mert a reprezentációk társadalomszerkezeti elemzési célú rekonstruálása során egyszerre több megközelítésmód fegyvertárát is hasznosítja.

Nem teljesül Bódynak a bevezetésben tett ígérete, hogy definiálatlanul hagyja a magántisztviselők csoportját. Explicit definíciót valóban nem ad, ám munkája háttérében végig ott lebeg egy implicit meghatározás, amit a strukturális elemzés előfeltételéiz.

Nem csupán a szerzőt terheli viszont a felelősség azért, hogy hiányzik a könyvből a monográfiák esetében úgyszólván kötelező bibliográfia (a könyv alapjául szolgáló disszertációnak nyilván volt irodalomjegyzéke). A könyv külalakja nem, a képek minősége viszont már annál több kívánnivalót hagy maga után.

Bódy Zsombor módszertanilag és a téziseit tekintve is sokoldalú és erede-

ti művet tett le az asztalra. Ebből is fakad munkájának egyik hibája (bár ez a kellemesebb hibák közül való), nevezetesen, hogy a számtalan új, ám nem mindig végigvitt (ennek ellenére meggyőző) megállapítása nincs kellően összehangolva egymással. Adva van tehát a lehetőség, hogy a könyv komoly vitákat gerjessen, ily módon kavarva fel a honi történettudomány (talán túlságosan is) csendes állóvizét.

KELLER MÁRKUS

Huszár Tibor: Beszélgetések Nyers Rezsővel

Kossuth Kiadó, Budapest, 2004. 452 old., 2800 Ft

„Bizonyos fiatalok számára rózsaszín reformer voltam, míg mások szemében vörös posztó” – mondja a maga nyolcvanas évekbeli politikai helymeghatározásaként Nyers Rezső. A színek felfoghatók teljes pályája két meghatározó elemként akkor is, ha az általuk szimbolizált politikai tartalmak változók. Hiszen vörös posztónak többnyire éppen az uralkodó állampárt dogmatikusai szemében számított a reformok spiritus rectoraként számon tartott volt szociáldemokrata, míg a rózsaszín reformerség némileg lekezelő hangsúlyú értékelése a nyolcvanas évek radikális reformértelmissége körében terjedt el. Az ötvenes, hatvanas években viszont rózsaszínnek éppen szociáldemokrata múltja, vörösnek az 1948-as kommunista-szociáldemokrata pártfúzió elfogadása miatt tekinthették különböző színezetű politikai ellenfelei. Egy biztos: a színek maradtak, s jellemezték is a kötet visszaemlékező hősenek egész politikai életpályáját minden kanyarával, hullámhegyével és hullámvölgyével együtt.

Vagyis: kommunistaként szociáldemokrata, szociáldemokrataként kommunista vonásaira figyeltek, s voltaképpen ez a belső ellentmondás lett Nyers politikai pályájának egyik fő mozgatója is. Fiatal szocdemként az egyesülés híveként került 1948 elején

a megszűnőben lévő párt központi apparátusába, s az egyesült munkáspárton belüli karrierjének fontos emeltyűje az a tény, hogy volt szociáldemokrataként lett a rendszer megbízható munkatársa – 1962 őszén Marosán bukása után az MSZMP Központi Bizottságának titkára.

Nem egyedülálló ez a karrier Kelt-Európában, sőt az NDK-ban és Lengyelországban szinte „exszocdem hitbizomány” volt a miniszterelnökség intézménye: Berlinben Otto Grotewohl, Lengyelországban Jozef Cyrankiewicz képviselte hosszú időn át a munkásegység szociáldemokrata szárnyát a legfőbb vezetésben. Csehszlovákiában gyengébb ez a vonal, valószínűleg azért, mert ott már a háború előtt is erősebb volt a kommunista párt a szociáldemokratáknál. Nálunk, úgy tűnik, először az államfő funkcióját szánták a volt szociáldemokratáknak – Szakasits, majd Rónai –, mielőtt tartósan a dolgozó paraszt-ság képviselőihez – Dobi, Losonczy – került volna ez a reprezentatív pozíció. Végül informális módon érvényesítették a munkásegység szemléltetésének követelményét, s így lett előbb Marosán, majd Nyers e követelmény teljesítésének személyi bizonyítéka.

E keretek között bontakozott ki Nyers életpályája, melyet Huszár Tibor 16, a kötet szerkezetét is kijelölő mélyreható beszélgetésben tárt fel. A társalgás többnyire az időrendet követte, s annak lazán értelmezett keretei között, ide-oda utalásokkal halad előre. Az egyes beszélgetések terjedelme is elárul valamit e dialógus üteméből: 1948 eseményeit tárgyalják a leghosszabban (42 oldal), ezt követi 56–57 38, majd 1963–68 34 oldallal. Tehát a pártfúzió, 1956, majd a gazdasági reform a legfontosabb csomópontok, amelyekre az életpálya íve felrajzolható.

Érdekes a könyv műfaja: nem emlékirat, s nem is feldolgozás, hanem a kettő között mozog. A beszélgetést Huszár irányította, így ő formálhatta a kötet anyagát. Jól felkészült kérdező esetében, miként e kötetben is, ez a szereposztás szerencsés. Sőt Huszár társadalomtudósi szerepéből fakadó affinitása a gazdasági kérdésekhez, akár csak tájékozottsága a szovjet anyagokban, komoly többletinformá-

ciót ad az interjúalanya által mondottakhoz.

Az első beszélgetésben kirajzolódna a tipikus Pest környéki munkásfiatal életkezdését meghatározó körülmények: a szakmunkás család, ahol gondot viselnek a gyermekek taníttatására, s részt vesznek abban a munkás-ellenkultúrában, melyet a szervezett munkásság épített ki magának a XX. század elején. S itt rögtön felmerül a kérdés: hová tűnt ez a réteg? Nyers élete az egyik magyarázat: egy része feloldódott a kommunista rendszerben, annak kisebb-nagyobb rangú résztvevőjeként. Más, aktív beépülésre nem hajlandó része eltűnt az erőltetett iparosítás folyamatában felduzzadó új proletariátusban – ez a kérdés, a szociáldemokrácia továbbélésének kérdése még válaszra vár.

A fiatal nyomdász szakmunkás újtárs törvényszerűen vezetett a szociáldemokráciához, olyan időben, amikor az végnapjaihoz közeledett. Kialakult az a helyzet, melyet Nyers a kötet egyik kulcsmondatával jellemez: „a reálfolyamatok vittek – vagy sodortak – magukkal” (114. old.). 1948-as megfontolásait úgy reprodukálja, hogy ha már az egyesülés elkerülhetetlen, nem szabad engedni, hogy a szociáldemokrata párt teljesen szét hulljon. A fúzióval foglalkozó beszélgetés végén tett kis önvallomásban elismeri, hogy erkölcsi megfontolásokból fel kellett volna állnia, de a „közjóval kombinált erkölcs” alapján elő kellett segítenie 250 ezer szociáldemokrata tag beépülését a jövő szocializmusába (131. old.). Tehát a szociáldemokrata értékek valamilyen továbbélésében reménykedve maradt az egyesült pártban. Jogos remény vagy önáltatás volt-e mindez? Megőrizhető-e szociáldemokrata szuverenitás a kommunizmusban?

Politikus elgondolásainak próbája a gyakorlat. Azt még elfogadhatjuk, hogy a sztálinista vaskorban hiábavaló lenne a szociáldemokrata értékek keresése. 1956-ban, a forradalom folyamataiban már indokolt ez a kísérlet. Nyers képe a forradalomról összetett, ellentmondásos: forradalom, de nem dicsőséges. A munkások felfegyverzését ellenzi, mivel az „egy megzavarodott, megsértett munkás, amelyik haraggal van a vezetőség

íránt, bizalmatlan, ugyanakkor munkás, tehát tulajdonképp a szocializmusért lázad. Abban, amit követelnek, zömmel igazuk van. Zömmel, de nem teljesen.” (193. old.) Tehát egy absztrakt munkásosztály képe keveredik a konkrét budapesti munkásokéval, akik ha lázadnak, osztályalapon csak a szocializmusért tehetik. Holott ez a munkásság már nem az a munkásság, amelyből Nyers 1948-ban a politikai osztályba emelkedett, hanem a fentebb említett újproletariátus, amely a szakszervezetek helyett a munkástanácsokban szervezkedik. Visszaemlékezései szerint Nyers mint az élelmészügyi minisztérium mindvégig helyén maradó vezetője megtalálta a hangot ez utóbbiakkal is, s emiatt 1957 tavaszán támadás is érte. Nagy Imrét a visszaemlékezés szerint támogatta, s az MSZMP-be lépett be november 1-jén. Ez mutatja azt is, hogy az újjászerveződő SZDP-be számára már nem volt visszaút, mivel részt vett a pártegyesítésben. 1956-os szerepét az MSZMP-ben nem értékelték egyértelműen pozitívan, komoly vita folyt az ideiglenes intéző bizottságba való jelölése körül. Érdekes módon Marosán az ellenkező oldal felől támadta, mint aki kevés szerepet vállalt az egyesítésben.

Talán e támadások miatt is tette meg Nyers 1957 decemberében a Központi Bizottságban azt a kijelentését, melyet a kérdező Huszár Nyers élete legnehezebben értelmezhető mozzanatának nevez: elismerte, hogy Nagy Imrét bírósági felelősségre vonás sújthatja a kilépésért a Varsói Szerződésből. Hősünk vállalja e tényt, az idézett jegyzőkönyv jóval élesebb, a népköztársaság elleni áruclást említő megfogalmazásának hitelességét azonban kétségbe vonja, hivatkozva annak kivonatosságára s arra, hogy a résztvevők nem hitelesítették a szöveget. Mentséggéppen a „csontropogatót időre” hivatkozik.

A 68-as reformok előkészítésében nagy szerepet játszott a szomszédos országokban kibontakozó hasonló törekvések tanulmányozása. (Sajnálatos, hogy a KGST-forgalomra javasolt konvertibilis rubel tervét nem ismerteti érdemben.) Nem véletlen, hogy a hatvanas évekről szólván Nyers főleg jugoszláv, csehszlovák és lengyel kap-

csolatokról beszél. Különösen Kardejljéről szól szívélyes szavakkal, „szocdem-féle kommunistaként” jellemezve. Érdekes motívum, s a szociáldemokrata Duna-konföderációs örökségre utal Nyers elképzelése a közép-európai csehszlovák–magyar–jugoszláv reformháromszögről, melynek érdekében szeretne volna megnyerni a jugoszlávokat a KGST-hez való közeledés gondolatának. Csehszlovákiáról szólván talán némileg meglepő módon nem Ota Sikot, hanem Lubomír Strougalt méltatja a legmelegebben. A magyar részvételt prágai tavasz letörésében ismét a jellemző egyrészt-másrészt módon értékeli: tragikus lépésnek tartja, de nem lát más választást – ugyanakkor a demokratikus szocializmus irányába tartó reformok utolsó történelmi lehetőségét látja elúszni az intervencióval.

A 68-at követő visszarendeződés kapcsán beszél a Lukács-tanítványok elleni szankciókról, melyeket „feszültséggel élt meg”, de az ügy „óvatos kezelését” ajánló felszólaláson kívül nem tett többet értük, arra hivatkozva, hogy nincs Kádárral „hivatalon kívüli kapcsolata” (!) (343. old.). Az ideológiai kérdések említésekor nagy tájékozottságot árul el az olasz viszonyokról (345. old.). Elméleti érdeklődését hamarosan még inkább kielégíthette, amikor a kibontakozó reformellenes offenzíva a politika legfelsőbb szintjeiről őt a Közgazdasági Intézet élére röpítette. Nem képzavar ez a kifejezés: Nyers érezhetően egyik legszebb életszakaszát köszönhetette politikai ellenfeleinek. Kitűnően érezte magát a nagy fordulatot előkészítő közigazdász-társadalomtudós értelmiség közegeiben, érdekes új kapcsolatokat építhetett ki mind a reformértelmiség, mind a formálódó ellenzék személyiségeivel. Különösen részletesen beszél Donáth Ferenchez fűződő viszonyáról. Itt a kérdező Huszár Tibornak is alkalma nyílik a Bibó-emlékkönyv kapcsán egy önkritikus vallomásra, mely beszélgetőtársánál megértésre talál (399. old.).

A rendszerváltás forogtagáról is szolid ábrázolást kapunk. Szenzációs leleplezésekkel, titkok feltárásával itt sem találkozunk, látszik, hogy tapasztalt politikus az emlékező. Inkább a sejtett összefüggések erősödnek meg

az olvasóban. Nyers előadása nyomán bebizonyosodik, hogy az MSZMP 1989-ben a 45 utáni koalíció pártjainak újjáéledésére és vezető szerepére számított. Különösen érdekes Nyers véleménye a szociáldemokrata párt újjászervezéséről. A fentiek alapján logikus, hogy ezt nem ellemezte: „Személyileg egy keserves dolog, hogy egy másik szocdem párt is lesz, de a mozgalom számára nem kell keservesnek lennie, én is tülesek ezeken a keserveken.” (423. old.) Tudja s beismeri, hogy annak idején az ígért egyesülés helyett fúzió, leszámolás következett be, „s ebből a szempontból nekem meg Marosánnak volt a legnehezebb a szociáldemokrata párt újjászervezésének tudomásulvétele” (424. old.). Beszél a nyolcvanas évektől datálódó szociáldemokrata kapcsolatairól is. Elsősorban a Révész családot, Révész Andrást és fiát nevezi a tartós kapcsolat tartóinak, s csak az idősebb nemzedék tagjait említi. Az újjászerveződő MSZDP-nek mint az egyesülés egykori ellenzőiből létrejött pártnak egyfajta kontrollszerepet szánt, mely „a párt lelkiismereteként” számon kéri, hogy az egyesült párt utódja, az eurokommunisták, egyesült szocdemek és kádári korban belépett szocdemek pártja (!) mit tart be az örökségből (427. old.).

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Nyers az MSZDP-nek kifejezetten nyugdíjastagozat-arculatot szánt, mely a szó etimológiája szerint értelmezett szenátusként örködné a szociáldemokrácia értékein, míg a modern szociáldemokrácia a megreformált utódpártnak jutott volna. Az önmagában is kérdés, kik voltak a kádári korban belépett szocdemek. Valószínűleg itt Nyers egyik alapvető, bár ki nem mondott hipotézise a motívum: a szociáldemokrata szellemiség szervezethez nélkül is létező továbbélése és hatása, melyet a pártegyesülésben való részvétele utólagos igazolásaként értelmezhetünk. Huszár itt is érdekes adalékkal, egy 1989. februári Jakovlev-elemzéssel szolgál. Ez számol egy szociáldemokrata párttal, amelybe az MSZMP-tagok jelentős része átlépne, s koalíciót alkotna korábbi pártjával, így biztosítva a békés átmenetet (433–434. old.). Mint tudjuk, ez az

előrejelzés sem vált be, s Nyers a történészekhez utalja a kérdés tisztázását, miért osztódott civakodó csoportokra a szociáldemokrata párt, melynek szerinte lett volna hely a politikai táblán (437. old.).

1990 – Nyers lemondása a pártelnökségről – a beszélgetéssorozat végpontja. Az epilógusszerű utolsó lapon Huszár a szociáldemokráciától a szociáldemokráciához vezető „hosszú menetelként” jellemzi Nyers életútját, mely nagy kanyart tett a kommunizmusba, s nem volt mentes a bűnbeesés kátyúitól (439. old.). E megjegyzések is erősítik a beszélgetéssorozat gyónás jellegét – márpedig a világirodalom nagy gyónásai nem mentesek az önigazolás törekvéséről. Szerencsére itt van gyóntatóatyja, aki irányítja és strukturálja a gyónás folyamatát. Mindazonáltal ez az irányítás sem mindig éri el az események, folyamatok teljes feltárását: így például a pártegyesüléssel foglalkozó terjedelmes részben Nyers sokat beszél arról, mit érzett, mit gondolt, mit remélt az egyesülestől, de szinte semmit arról, mit tett ezekben a kritikus időkben. S ebben a kérdezőnek is felelőssége van: az általános erkölcsi-politikai megítélés foglalkoztatja, nem tereli az emlékezőt a megcselekedettekről való beszámolás ösvényére. Persze Nyers visszafogott stílusa valóban elandalíthatja a legéberebb kérdezőt is: önkritikát kapunk ugyan, de pontos tényfeltárást nem mindig. Ez a visszafogottság érdekes módon ott oldódik, ahol olyan emberről beszél, akinek személyisége, magatartása, stílusa szöges ellentéte az övének: a Marosánról és Bródy Andrásról alkotott ábrázolások plaszticitásukkal, élénkségükkel kirínak a mindvégig nem érdektelen, de politikus módjára lecsiszolt és megfontolt szövegek közül.

A kötetet tartalomjegyzék tenné áttekinthetővé, ha a tartalomjegyzék nem a beszélgetések sorszámát és időpontját tartalmazná csupán. Így el kell olvasni az egész könyvet ahhoz, hogy tájékozódjunk benne. Ez persze nem baj, de a szövegbeli tájékozódás végül is lehetetlen. A kötet végi névmutató összeállításának szempontjai nem világosak. Mintha az alapvető szempont az említések száma lenne,

kombinálva az illető fontosságával (fontosnak tartottságával). Nem tudományos kiadással állunk ugyan szemben, de éppen az ismeretlen vagy kevésbé ismert nevek szorulnak igazán magyarázatra.

HEISZLER VILMOS

Ronald H. Coase A vállalat, a piac és a jog

Fordította: Meszerics Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 311 old., 2990 Ft

A tartalomjegyzékekből tájékozódók nem kapnak feltétlenül kedvet a vásárlásra a közgazdaság-tudomány örök témáit sejtető, *A vállalat természete és A társadalmi költség problémája* címek olvastán; *A határköltségvita* is régóta és folyamatosan zajlik a szakmában. A kötetben szerepel még egy sok évvel ezelőtti kutatási tervzet, valamint egy ezoterikus tárgyát sejtető, *A világitótorony a közgazdaságtanban* című tanulmány. A frisset a jobbal azonosítók gyorsan növekvő táborát pedig aligha lelkesíti, hogy Ronald H. Coase 1937 és 1974 között publikált tanulmányaiból a University of Chicago által 1988-ban közreadott kötetet 2004-ben már magyarul is olvashatják.

Javítja viszont a könyv sikeresélyeit, hogy a magyar közönség tájékozottságát fontos és színvonalas kötetekkel (Victor R. Fuchs: *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekről*. [vö. Bartus Tamás recenziója: *BUKSZ*, 2004. nyár, 165–169. old.; Paul Krugman: *Földrajz és kereskedelem*. [vö. Halmos Károly bírálata: *BUKSZ*, 2004. ősz, 217–225. old.]) elősegítő Közgazdasági Kiskönyvtár (sorozatszerkesztő: Kertesi Gábor) egy újabb darabjaként jelent meg a hazai piacon. Az is növelheti a kelendőségét, hogy szerzője 1991-ben elnyerte a közgazdasági Nobel-díjat. Ezen keresletösztönző tényezők jelentőségét kár lenne lebecsülnünk. Az olvasó nyeresége azonban döntően abból származik, hogy a vékony kötet tanulmányaiból a főára-

mú közgazdaságtant kritikusan szemlélő, felfedezéseivel és állításaival módszertani-szemléleti fordulatot végrehajtó tudós munkásságát ismerheti meg.

Máig leghíresebb cikkét – *A vállalat természete* címmel – huszonhét éves korában publikálta. Coase számára kezdettől nem volt magától értetődő mindaz, amit a szakma annak tartott. A közgazdászok egyetértének abban, hogy a vállalatok és a piac gyökeresen eltérő módon hangolja össze a termelést. „A termelést a vállalaton kívül az ármozgások irányítják, amit a piacon lezajló tranzakciók sora hangol össze. A vállalatot belül ezeket a piaci tranzakciókat teljesen kiiktatják, és a bonyolult piacszerkezet és az ott lezajló cserék helyébe a vállalkozó-koordinátor lép, aki irányítja a termelést.” (58. old.) Ám, és itt a teljesen új megközelítés, „ha komolyan vesszük, hogy a termelést az ármozgások szabályozzák, úgy a termelés végrehajtható mindenféle szervezet nélkül, akkor fel kell tennünk a kérdést, *miért vannak a szervezetek?*” (Uo.) Vagy másként: „Tekintetbe véve azt a tényt, hogy a közgazdászok koordináló eszköznek tekintik az ármechanizmust, de elismerik a »vállalkozó« koordináló szerepét is, nyilvánvalóan fontos megvizsgálnunk, hogy a koordináció miért az ármechanizmus működésének eredménye az egyik, és a vállalkozó tevékenységének következménye a másik esetben.” (60. old.)

Coase írása előtt az elméleti közgazdászok nem vették észre, illetve nem vonták be az elemzésbe azt, hogy a gazdasági szereplők döntéseikben figyelembe veszik: „az ármechanizmus használata költséggel jár” (62. old.). *Tranzakciós költségek* keletkeznek a piacon, például az árak felderítésekor, a szerződések tárgyalásakor. Vállalat akkor jön létre, amikor a koordináció olcsóbb a vállalaton belül, mint a piacon. Napjaink magyar vállalkozóinak nyelvéen szólva, amikor előnyösebb termelni, mint termeltetni. A szabály rendkívül egyszerű: „A vállalkozónak kisebb költséggel kell feladatát betöltenie, mert ha nem tudná az éppen általa helyettesített piaci tranzakciónál olcsóbban beszerezni a termelési tényezőket, akkor

mindig lehetséges a szabad piacra való visszatérés.” (64–65. old.) A tranzakciós költségek nemcsak a vállalat keletkezését és fennmaradását magyarázzák, de azt is, miért és meddig *növekednek* a vállalatok. A vállalatok méretének ágazatok, országok, történelmi időszakok közötti eltéréseit is könnyebb elemezni ebben a fogalmi és szemléleti keretben.

A tranzakciós költségek megkönnyítik az állam és a vállalatok (az állami és a piaci koordináció) közötti átváltások értelmezését is: „A kormányzat majd’ minden gazdasági tevékenységét (ha nem mindjárt az összeset) – legyen az rendfenntartás, hulladékgyűjtés, közműszolgáltatás, oktatás vagy kórház – vállalatok (vagy más, ennek megfelelő intézmények) is ellátják. Nyilvánvalóan az iparági szervezetek elméletének tárgykörébe kell tartoznia a kormányzati ügynökségek gazdasági tevékenységéről szóló leírásnak, valamint annak magyarázatának, hogy miért pont úgy oszlik meg e gazdasági tevékenységek végrehajtása a magánszervezetek és az állam között, ahogy ezt a valóságban találjuk.” (89. old.)

Coase körültekintő viselkedésre inti a politikai döntéshozókat: „Világos, hogy a kormányzatnak olyan hatalma van, amellyel elérheti, hogy bizonyos tevékenységeket kisebb költséggel végezzenek el, mint ahogy arra magánszervezetek képesek lennének. De a kormányzat igazgatási gépezete maga sem költségmentes. Valójában néha rendkívül költséges. Mi több, azt sincs okunk feltételezni, hogy egy nem tévedhetetlen, politikai nyomásnak kitétt és kompetitív kontroll nélkül működő igazgatási apparátus korlátozó és övezeti besorolási szabályai mindig olyanok lesznek, hogy növeljék a gazdasági rendszer működésének hatékonyságát. [...] Ezekből a megfontolásokból az következik, hogy a közvetlen kormányzati szabályozás nem szükségszerűen vezet jobb eredményre, mintha azt a piaci tranzakciókra vagy a vállalatra bízánk. De ugyanígy nincs okunk azt feltételezni, hogy egyes esetekben az ilyen kormányzati adminisztratív szabályozás ne vezethetne a gazdasági hatékonyság növekedéséhez. Ez különösen olyankor tűnik valószínűnek, amikor

[...] az érintettek száma nagy, és ezért a probléma piaci vagy vállalati kezelé- se költséges lehet.” (167. old.)

Ma is időszerű ez a program. Magánosítás és államosítás, központosítás és decentralizáció, egyáltalán a reformok terjedelmének és sebességének ügyében a hitek és a biztos sikerrel kecsegtető ajánlattevők „üzene- tei” helyett a tervváltozatok, intézményi kombinációk tranzakciós költségeinek felmérésére és összehasonlító elemzésére kellene hagyatkoznunk.

A társadalmi költségek problémájáról szóló tanulmányaiban Coase „az üzleti vállalkozások azon cselekedeteit vizsgálja, amelyeknek másokra nézve káros hatásuk van.” (139. old.) Az ilyen ügyek hagyományos kezelése közismert és népszerű. Ha például egy gyár füstkibocsátása kárt okozott a szomszédos ingatlanok tulajdonosainak, „a legtöbb közgazdász láthatóan arra a végkövetkeztetésre jutott [...], hogy kívánatos lenne a gyár tulajdonosát felelőssé tenni a füsttel okozott kárért, vagy adót kellene kivetni a tulajdonosra, amelynek mértéke a kibocsátott füstmennyiség mértéke lenne, pénzben kifejezve pedig megegyezne az okozott kárral, vagy végül kitiltani a gyárat a lakóövezetből (és feltehetően más olyan területekről is, ahol a füstkibocsátásnak káros hatása van másokra).” (139–140. old.)

Coase nem fogadja el a bevett módokat. A mindennapi tapasztalatot, a gazdasági szereplők s különösen a kártérítési ügyekkel foglalkozó bíróságok jellemző megoldásait emeli át a tudományos elemzésbe. Első pillantásra meghökkenítő javaslattal él: „Egy *kölcsönös jellegű* problémával van dolgunk. *B* kárának megakadályozása érdekében tulajdonképpen kárt okozunk *A*-nak. A valódi eldöntendő kérdés az, hogy *A* okozhasson-e kárt *B*-nek, vagy *B* okozhasson-e kárt *A*-nak. A feladat a *nagyobb* kár elkerülése.” (140. old. – kiemelések tőlem, L. M.) Vagy másként: „A káros hatásokkal járó cselekedetek esetében nem egyszerűen az a feladat, hogy visszatartsuk azokat, akik elkövetik. Azt kell eldönteni, hogy a károkozás megakadályozásából származó előny nagyobb-e, mint a veszteség, amit máshol szenvedünk el a kárt

okozó tevékenység megakadályozása következtében.” (185. old.)

Nem hagyományos szemlélete többek között a *termelési tényező* módosított felfogásán alapul: „Beszélhetünk egy személyről, akinek föld van a tulajdonában, és azt termelési tényezőként használja, de amivel a földbirtokos valójában rendelkezik, az *az arra való jog*, hogy bizonyos, jól körülhatárolt cselekedeteket hajtson végre. A földbirtokos jogai nem korlátlanok. Még az sem mindig lehetséges, hogy földjét máshova helyezze, mondjuk azt kitermelve.” (213. old. – kiemelések tőlem, L. M.) Ezek szerint: „Ha a termelési tényezőket mint jogosultságokat fogjuk fel, könnyebben érthetővé válik, hogy egy kárt okozó tevékenységhez való jog (füst, zaj, szag keltése) szintén termelési tényező. Ahogy egy földdarabot használhatunk arra, hogy megakadályozzuk, hogy másvalaki átmenjen rajta, ott parkoljon az autójával, vagy arra építse a házát, ugyanúgy használhatjuk arra is, hogy elvegyük előle a kilátást vagy a csendet vagy a tiszta levegőt. Egy bizonyos jog (egy termelési tényező) használatának költsége mindig az a veszteség, amit a jog gyakorlása közben máshol szenvednek el – a földön való áthaladás, az autóval parkolás, a házépítés, valamint a kilátás, a nyugalom, a tiszta levegő élvezetének lehetetlensége.” (213–214. old.)

Mielőtt az olvasó legyintve arra a következtetésre jutna, hogy mindez csupán a jog és a közgazdaság-tudomány határán zajló szórakoztató, de haszontalan eszméjáték, kérem, nézze a folytatást: „Nyilvánvalóan kívánatos lenne, ha csak olyan tevékenységeket folytatnánk, amelyek esetében a nyereség értéke nagyobb, mint a veszteségé. Amikor azonban azok között a társadalmi megoldások között választunk, amelyekben belül az egyének döntéseiket meghozzák, észben kell tartanunk, hogy a létező rendszer megváltoztatása, amivel javíthatunk bizonyos döntéseken, könnyen vezethet más döntések romlásához. Mi több, az új rendszer eléréséhez szükséges költségek mellett figyelembe kell vennünk azt a költséget is, ami a különböző társadalmi intézmények működtetésével jár, legyen az a piac vagy egy minisztérium. A társadalmi

megoldások megtervezésekor és a köztük való választás során a teljes hatást kell szem előtt tartanunk. Legfőképpen ebben áll a megközelítés megváltoztatása, amit szorgalmazok.” (214. old.)

A vállalat természete a vállalat modern elméletét megalapozó írás. A társadalmi költségekről szóló tanulmányok gyökeresen átalakították a tulajdonjogok elméletét, a jog és a gazdaság kapcsolatának vizsgálatát – Coase lett az egyik legtöbbet idézett közgazdász. A könyv bevezetője azonban arról tanúskodik, hogy számára ezek a fejlemények nem a siker és az elismerés mutatói.

Idézi Lionel Robinst, aki szerint „A közgazdaság-tudomány az a tudomány, amely az emberi viselkedést a célok és az alternatív felhasználású szűkös eszközök viszonyában vizsgálja”, továbbá Gary S. Beckert, aki arra a következtetésre jutott, hogy „a közgazdaságtant mint tudományt nem a tárgya különbözteti meg más társadalomtudományoktól, hanem a megközelítési módja.” (12. old.) A szerző egyetért velük: „Ha a közgazdaságtan belül (vagy legalábbis a mikroökonómia belül) kifejlődött elméletek jórészt arra szolgálnak, hogy elemezhessük a választások meghatározóit (és azt hiszem, ez így van), akkor nem nehéz belátni, hogy alkalmasnak kell lenniük más emberi döntések elemzésére is, mondjuk a jog és a politika területén. Ebben az értelemben a közgazdászok vizsgálódásainak nincsen sajátos tárgya. Amit kidolgoztak, az egy megközelítési mód, ami elvált (elválasztható) az elemzés tárgyától.” (11. old. – kiemelés tőlem L. M.)

Úgy véli, hogy a közgazdaságtan forradalmi átalakulása, behatolása más tudományokba egyszerre volt káros és hasznos a társadalomtudományokra nézve: „Az, hogy a közgazdászok belefeledkeztek a választás logikájába, bár végső soron megújíthatja a jogtudományt, a szociológiát és a politikatudományt, ezzel együtt szerintem komoly károkat okozott magának a közgazdaságtannak. Az elmélet saját tárgyától való elválasztásának egyik eredménye az lett, hogy azok az entitások, amelyek döntéseit a közgazdászok vizsgálják, maguk nem tárgyai az elemzésnek, következésképp

pen minden lényegi tartalmat nélkülöznek. A fogyasztó nem egy emberi lény, hanem a preferenciák konzisztens halmaza. A vállalat egy közgazdász számára – ahogy Slater fogalmazott – »nem más, mint egy költséggörbe és egy keresleti görbe, az elmélet pedig egyszerűen az optimális árképzés és inputkombináció tana«. A cserre az intézményi környezet bármiféle meghatározása nélkül megy végbe. Vannak fogyasztóink emberi tulajdonságok nélkül, vállalataink szervezet nélkül, valamint cserénk piacok nélkül.” (14. old.)

Coase idegennek érezte magát ebben a világban. Az 1988-as kiadás előszavában az évtizedekkel korábban publikált tanulmányai hatását vizsgálva (*A vállalat természete* 1937-ben, *A társadalmi költségek problémája* 1960-ban jelent meg először) megállapítja: „Nézőpontom nem vált általánosan elfogadottá, s többségében az érveimet sem értették meg.” (11. old.) Utal a saját felelősségére, a kifejtés elégtelenségeire, de a fő okot másban látja: „Mivel az érvek ezekben a tanulmányokban, úgy vélem, egyszerűek, sőt annyira egyszerűek, hogy majdhogynem a magától értetődő igazságok kategóriájába tartoznak, elutasításuk vagy látszólagos meg nem értésük arra utal, hogy a közgazdászok többsége másként tekint a gazdasági problémákra, és felfogásuk különbözik az enyémtől a közgazdaságtan tárgyának természetét illetően.” (Uo.)

A történet három évvel később, Coase Nobel-díjával jelentős fordulatot vett. De hogyan értelmezzük ezt az eseményt? Azt jelzi-e, hogy a díj nemcsak a sértődékeny, idős Coase-t engeszteli ki, hanem az új intézményi közgazdaságtant is beemeli a közgazdaság-tudomány főáramába? Vagy a közgazdaságtan átalakulását sejteti, azt, hogy az általa bírált szemléletet és módszert egy másik egészíti ki vagy váltja fel?

Ma még aligha tudjuk a választ ezekre a kérdésekre.

A cikkek megjelenése óta eltelt majdnem hetven évben a közgazdaság-tudomány szókészlete és mondatfüzése is jócskán átalakult. A kötetet fordító Meszerics Tamás (és az ellenőrző szerkesztő Valentiny Pál)

ezért bravúros teljesítményt nyújtott, amikor egységes, ám nem erőltetetten naprakész magyar szaknyelven, az eredeti mondanivalót híven követve adja közre a szövegeket. Ambrus-Lakatos Lóránt a *Függelékben* pontos és részletes áttekintést ad Coase életrajzi adatairól, közli műveinek változott bibliográfiáját, és az olvasó megismerkedhet a neves szerző munkásságával foglalkozó irodalommal is.

LAKI MIHÁLY

Richard Pollak: Az igazi Bruno Bettelheim

Fordította: Endreffy Júlia. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005. 557 old., 3800 Ft

Zavarba ejtő a Richard Pollak magyarul kiadott művének címébe foglalt „igazi” jelző (a könyv eredeti címe: *The Creation of Dr. B. A Biography of Bruno Bettelheim*). Az életrajz szerzője ugyanis mindössze egyetlenegyszer, 1967-ben találkozott az akkor hatvanöt éves Bettelheimmel, és beszélgetésükön kívül minden más tény, adatot, történetet a könyvében bemutatott személyiség írásából, szövegeinek fogadtatásából, valamint a rokonok, barátok, ismerősök, munkatársak, ápoltak és tanítványok visszaemlékezéseiből, a „dr. B.” által vezetett Ortogenetikai Iskola hozzáférhető irataiból és az intézményt értékelő elemzésekéből tárt fel – elismerésre méltó kutatómunkával. Több mint kétszáz interjút készített, sok levélre, dokumentumra hivatkozik, és az életrajz végén gazdag jegyzetapparátus, illetve bibliográfia található. Itt jegyzem meg, hogy a magyar kiadás nem igazít el a magyarul hozzáférhető szövegek terén, mert bár Bettelheim művei a főszövegben magyarul említődnek, a jegyzetekben és a bibliográfiában adatolva csak angolul – akárcsak többek közt Róheim Géza írásai vagy Thomas Manntól az *Egy apolitikus ember elméletei*. Endreffy Júlia olvasmányos fordítása egyébként korrekt munka.

Az életrajzban tehát sokféle megközelítés és nézet kap helyet. Az „igazi” jelző nyilván az ellentmondásos, összetett személyiségképre utal. Richard Pollak alaptétele szerint a Bettelheim iránti rajongást hosszabb-rövidebb idő múltán kiábrándulás követte a hozzá közel állók körében, ezt sugallja az is, ahogyan az életrajz szerzője bőségesen véleményezi a dokumentumokat. Saját „szólamában” dicsérő szavaknál gyakrabban – néha úgy érezhetjük, túlságosan gyakran – jelennek meg elítélő megállapítások, arra is gondolhatunk tehát, hogy Pollak szerint a Bettelheim szakmai elismertségét megkérdőjelező megfigyelések teszik „igazivá” az életrajzát. A sok negatív ítélet, a „dr. B.” életművéről összegyűjtött kritikai szövegek mintha Bettelheim leleplezését szolgálnák, Pollak ugyanis az írások és a tettek szembesítésével kétségbe vonja Bettelheim szavahihetőségét, aki fikatív elemekkel szépítette énképét, és mindvégig szorgalmasan építgette a saját kultuszát.

Pollak amerikai regényíró, tanár és újságíró, tehát egyben a fikcióalkotás, a szövegelemzés és a tényfeltárás szakértője is. Mint a fülszövegből megtudhatjuk, *Episode* című regényének fő témája az epilepszia, ráadásul személyesen is érintette Bettelheim „doktor” élete: öccsét, Stephent kilencéves korában bekövetkezett haláláig az Ortogenetikus Iskolában nevelték, amelynek igazgatója, Bettelheim azt állította, hogy Stephen öngyilkos lett. Pollak szemtanúja volt testvére halálának, együtt játszottak vidéki házuk pajtájában, ahonnan Stephen lezuhant, és a család véletlen balesetként értelmezte a tragikus esetet. Testvére betegségét, halálát, illetve a szüleibe és a saját énjébe kódolt következményeit kezdte kutatni, s így jutott el „dr. B.” „féleletes” és elutasító alakjához, a szülők véleményének ellentmondó álláspontjához, s „kártékony” édesanyját erősen kritizáló agresszivitásához. „Miért ilyenek a zsidó anyák, Mr. Pollak?” – támadt rá a nála érdeklődő látogatóra anélkül, hogy testvérenek dossziéját megmutatta volna.

Pollak először emlékiratot készült írni, miután jegyzeteket készített testvéréről, Bettelheimről és az Ortoge-

netikus Iskoláról, majd Jennifer Josephy szerkesztő javaslatára kezdte el kutatni e különös „pszichológus” életútját, hogy könyvet írjon róla. Gazdag anyagát az alábbi fontos kérdések köré rendezte: Miként alkotja meg önmagát és keresi helyét a világban egy súlyosan traumatizált különös személyiség? Hogyan mitizálja saját életét és tevékenységét? Látványos sikerei, illetve a pszichoanalízis tanainak elfogadása ellenére miért maradt élete végéig depressziós, s miért lett 1990-ben öngyilkos? Az életrajz írója a válaszokat keresve számos komoly személyiség-lélektani, etikai és társadalomtörténeti problémát is felvet és elemez.

Pollak figyelme középpontjában a zsidókérdés és annak társadalmi háttere áll – joggal, hiszen ezt Bruno Bettelheim életútja és a pszichoanalízis története egyaránt megkívánja. Bettelheim ifjúkorának bemutatásakor Pollak felvázolja az *Anschluss* előtt és után Bécsben uralkodó politikai helyzetet, és statisztikai adatok alapján – az öngyilkosok és lágereba kerültek számának figyelembevételével – a zsidóság veszélyeztetetté, majd tragikussá vált helyzetét. Bettelheim jó módú zsidó fakereskedő családjában született, a szüleikhez és a pályája alakulásához fűződő ellentmondásos viszony is elemzés tárgya a könyvben. Csak megszakításokkal végezhetette el a bécsi egyetem művészettörténet szakát, mert folytatnia kellett apja fakereskedői vállalkozását. Ennek azért is van jelentősége, mert, mint megtudjuk, leginkább az itáliai művészet érdekelte, de erről társadalmi környezete hatására le kellett mondania. Később autodidaktaként vált pszichológussá. Ifjúkorában járt ugyan analízisbe, de sem pszichológiai, sem pszichiátria képzettsége nem volt, ellentétben azzal, amit élete későbbi szakaszában, Amerikában írott önéletrajzában és több nyilatkozatában állított (például a nürnbergi törvénytelen eskü alatt is ezt vallotta, vö. 119. és 148–149. old.). Pollak szóhasználatával: „kozmetizálta” az életrajzát. Az *Anschluss*st követően 1938-ban tíz és fél hónapot töltött Dachauban és Buchenwaldban. A traumát csak fokozta a büntudat, hogy családja és barátai a náci lefizetésével érték el

szabadulását, és hogy sem Ausztria lerohanása után, sem a lágereban nem tanúsított ellenállást. Ugyanakkor az Egyesült Államokban írt több munkájában és nyilatkozatában azzal vádolta a lágerekben sínylődő vagy elpusztult európai zsidóságot, hogy alapjában együttműködött a náci erőkkel ahelyett, hogy szembefordult volna vele. Pollak részletesen foglalkozik ezzel a problémával, illetve Bettelheimnek a tábor pszichológiájáról írt műveivel, a *Szélsőséges helyzetek* és *A mindentudó szív* lélektani megfigyeléseivel. „Bettelheim amellet érvelt – írja Pollak –, hogy mivel a foglyok többsége a viselkedés kisgyermeki szintjére esett vissza, arctalan tömeggé, »a Gestapo többé-kevésbé készséges eszközeivé« váltak, s hamarosan elfogadták a náci értékeit.” (127. old.)

A magyarul *Végző határ* címen ismert Bettelheim-írás a holokausztról szóló pszichológiai irodalom egyik klasszikus kiindulópontja. Való igaz, hogy szerzője az „agressziorral való azonosulás” Ferenczitől és Anna Freudtól származó gondolatát emeli ki. Bár ma sokan vitatják, tagadhatatlanul ez a magatartás is része lehetett a koncentrációs táborok világának. A lágereből megvesztegetéseknek köszönhetően kiszabadult túlélő nyilván aggodalmának is hangot adott, amikor – még a háborús helyzetben – először fogalmazta meg a náciizmussal és a zsidóság magatartásával kapcsolatos kritikai megjegyzéseit, amelyeket a későbbiekben is fenntartott, azzal a szemrehányással kiegészítve, hogy az antiszemitizmus egyik gyökeré a zsidóság asszimilációjában keresendő. Mind az áldozatokkal, mind a túlélőkkel szemben túlzónak tűnnek a vádak, ami bizonyára összefügg saját büntudatával és bizonytalan zsidó identitásával is. Ezt bizonyítják ellentmondásos kijelentései Izrael állam létével kapcsolatban, illetve izraeli utazása során vendéglátóinak mondott szavai. Persze Bettelheim ilyesfajta megnyilvánulásából korántsem kell arra következtetni, hogy valójában is pontosan úgy gondolt mindent, mint amilyen megfogalmazásokkal egy sajtóvitában élt. Hallgatóinak visszaemlékezései szerint érzelmeiktől fűtött előadásai során gyakran tett túlzó kijelentéseket.

Pollak a társadalmi szokások és a történelmi tragédiák tükrében bonnyodalmasnak és egyben fájdalmasnak ábrázolja Bettelheim ifjúkori szerelmi kapcsolatait, az őt és első feleségét, Ginát egyaránt érintő háromszög- – pontosabban négyszög- – történeteket, amelyek alapvetően szabad és toleráns módon oldódtak meg. Megtudjuk, hogy nagy szerelme és második felesége, a „csodálatos és nagyon értelmes” (105. old.) Trude Weinfeld miként talált rá Bettelheimre Amerikában szinte regénybe illő módon, kalandos és drámai megpróbáltatások és hosszas kerülő út után. Arról is olvashatunk, miként vesztett ez a kapcsolat később romantikájából, és vált a családalapítás után a hagyományos nemi szerepekre épülő, nem éppen harmonikus viszonyra, amelynek fenntarthatósága Trude türelméről alapult, amennyiben elfogadta alárendelt, szolgáló szerepét, haláláig gondoskodva férjéről és három gyermekéről. Baráti kapcsolatot tartottak fenn Bettelheim szintén Amerikába emigrált első feleségével és annak új családjával. Pollak ebben a vonatkozásban sem mulasztja el megjegyezni, hogy Catherine, Gina lánya „sokakhoz hasonlóan jobbnak látta Brunót, mint amilyen a valóságban volt”. „Nagyon szerettem, de tény, hogy sok hibája volt” – idézi Pollak Catherine-t egy viszonylag hangsúlyos helyen, a tizedik fejezet zárómondatában (287. old.). Pollak olykor elismeri, hogy Bettelheim elbűvölő is tudott lenni, nemcsak „nagy, gonosz farkas”.

Tény, hogy Bettelheimnek kevés ideje maradt a családjára. Minden energiáját lekötötte előbb az álláskeresés, majd egy főiskolán, illetve a chicagói egyetemen végzett tanári munka s végül az egyetem Ortogenetikus Iskolájának igazgatása. Írásra csak este kilenc óra után gondolhatott. Igaz, az iskola lehetővé tette a további kutatómunkát; ezután írt könyvei alapanyagát jelentős részben a tanítványokkal-gondozottakkal kapcsolatos feljegyzései adták, még ha átköltötte is történetüket és a hozzájuk fűződő viszonyát. Pollak úgy látja, *A szív otthona* java része „nem más, mint Bettelheim öntömjenézése”, s ennek alátámasztására Bert

Colhert idézi, aki szerint ez a könyv Bettelheim „PR-beszámolójának” tűnik. A médiumokat és a laikus olvasókat mindazonáltal meggyőzte mindaz, amit a gyermeknevelésről a gyermekkori autizmus és szkizofrénia kapcsán leírt, előadott vagy nyilatkozott – miközben a szakma gyakran bírálta és bírálja halála óta is, valószínűleg nem alaptalanul. Bettelheim ugyanis szívesen alkalmazott iskolájában nevelőként olyan kezdőket, akik gyakran felsőfokú tanulmányaikat sem fejezték be, nemhogy képzett analitikusok lettek volna. Pollak szerint azért vett maga mellé ilyen munkatársakat, hogy uralkodhasson rajtuk. Másfelől lágerbeli tapasztalatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a környezetnek nagyobb jelentősége van a személyiség formálódásában, mint a pszichoanalízisnek. „Az Ortogenetikus Iskolában ezért a tábortok ellentétjét kívánta létrehozni, olyan helyet, ahol a zárt ajtók a külvilággal szemben nyújtanak védelmet” – írja Pollak (169. old.). Bettelheim többször is párhuzamot vont a gyerekkori és a lágerben kialakult pszichózis között, például amikor *A szkizofrénia mint a szélsőséges helyzetekre való reagálás* című cikkel kiegészítve 1956-ban újra kiadta a táborokról szóló 1943-as írását. Meglehető és problematikus ez a párhuzam, akár csak az a tény, hogy az érzelmileg sérült gyermekek számára létrehozott intézmény szeretetet és toleranciát hirdető vezetője olykor félelmet keltően agresszív volt a gondozottjaival, és furcsán, ellentmondásosan viszonyult nemiségükhöz. Továbbá nem a szülőkkkel való együttműködés pártján állt, hanem a zárt intézet jogosságát hirdette, sőt szóban és írásban is gyakran tett sértő megjegyzéseket a szülőkre, főként az anyákra. Paul Celan haláltáborokról írt, *Todesfuge* (Halálfuga) című versének ismétlődő sorai („*Napkelte korom teje éjjel iszunk/És délben iszunk a halál némethoni meseter*” – Lator László fordítása) az ő értelmezésében például a gyereket elpusztító anyát vagy tudat alatt a gyermeke halálát kívánó anyát jelenítik meg (170. old.). Közismert, hogy a gyermekkori, a szülők által okozott sérelmek vagy a szülőkkel kapcsolatban kialakult pszichózis feltárása a

pszichoanalízis egyik fontos eljárása. Jung is „csaknem félelmetes problémának” nevezi azt, ahogyan a szülők tudattalanul befolyásolják gyermeküket, és részletesebben is foglalkozik az anyaság három lényeges aspektusával, „csicsigató és tápláló jóságával”, „orgiasztikus indulatosságával” és „alvilági jóságával” *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekéről* című könyvében (Kossuth, Bp., 1995. 11–22. és 35–41. old.). És mint erre Foucault *A szexualitás története* első kötetében rámutatott, a XIX. század vége, Charcot óta hagyománya van annak a gyógyító igyekezetnek, amely a hisztérikus fiatal lányokat és fiúkat minél hamarabb elválasztja a családjuktól, és orvosi ellenőrzés alá vonja (*A tudás akarása*. Atlantisz, Bp., 1996. 115. old.). Pedig az érzelmileg sérült gyermekek kezelése nem feltétlenül sikeres, ha kiemelik őket legfontosabb kapcsolatrendszerükből, még akkor sem, ha az intézetben jobbak a tárgyi feltételek. Bettelheim ügyelt arra, hogy intézményében családias környezetet biztosítson a gondozottaknak. A zárt intézet híveként 1969-es, *Az álom gyermekei* című könyvében kijelentette, hogy az izraeli kibucok „gyermekgondozási és nevelési módszere bevált”, mert a gyermek számára, „legfontosabb a kortárs csoport, ezt követi a kibuc, s a szülők vannak a sor végén” (345. old.). Annak ellenére fogalmazott így, hogy egyrészt közismertek a zárt intézeti nevelés, a családtól való elszakítottág káros lelki-pszichikai következményei, másrészt ez idő tájt a kibucban élő szülők egyre több időt követtek gyerekeikkel töltendő intim együttlétre, és mint Pollak írja, „a közös alvás az 1990-es évek elejére Izrael 260 kibuca közül már csak háromban volt a gyakorlat” (345. old. – A „közös alvás” itt a gyerekeknek a gyermekházban, közös hálóteremben alvását jelenti).

Bettelheim a szegénységet okolta a társadalmi és családi környezetnek a gyerekekre gyakorolt káros hatásáért, miközben több ízben (például 1946 szeptemberében a fajgyűlöletről tartott chicagói konferencián, majd Moritz Janowitzcal írott *Az előítélet dinamikája* című könyvében, illetve annak *Társadalmi változás és előítélet* címmel

1964-ben kiadott bővített változatában) társadalmi reformokat követelt a szegények problémáinak megoldása és a rasszizmus enyhítése, a feketék helyzetének javítása érdekében. „Az álom gyermekei megírásakor mégis kevés figyelmet szentelt ennek a körülménynek, annak ellenére, hogy a gazdasági különbségek kiegyensúlyozása lényeges része a kibucok szocialista politikájának is” – írja Pollak (346–347. old.). Mi több, 1964-ben annak a véleményének adott hangot, hogy korábban, két- és ötéves kor között meg kell kezdeni a hátrányos helyzetű gyerekek iskolai nevelését. Bettelheim pedagógiai gyakorlatában és az előítéletekkel kapcsolatos állásfoglalásaiban érdekes ellentmondás rejlik: Pollak kutatómunkája szerint fekete bőrű gyerek sohasem nevelődött az Ortogenetikai Iskola falai között. Ebből persze nem kell okvetlenül arra következtelnünk, hogy Bettelheim utasította vissza az afroamerikai beteg gyerekeket, akik talán el sem jutottak orvoshoz.

Pollak tárgyalja Bettelheim politikai nézeteinek megváltozását is: a liberális politika egykori híve a hatvanas évek végén már elítélte az Egyesült Államok vietnami háborúja ellen tüntető fiatalokat, az egyetemi diákmegmozdulások és sztrájkok résztvevőit. A diákok rádióján sugárzott beszédében kijelentette, hogy „tömegparanoiában szenvednek”, és őt a Hitlert támogató egyetemistákra emlékeztetik. A Fehér Ház oktatásügyi albizottsága előtt úgy nyilatkozott, hogy a tiltakozó megmozdulásokban „ott vannak a jövő Sztálinjai és Hitlerei”, és egy-két éves katonai szolgálati időt javasolt, amivel majd elejét lehet venni a fiatalok lázadásának. Lényegében attól tartott, hogy az új baloldal szélsőjobboldali válaszreakciókat válthat ki. A továbbiakban különböző fórumokon a félelmen alapuló, tekintélyelvű nevelés és a hagyományos, határozott apaszerep jogossága mellett érvelt. Érdekes, mennyire nem látott ekkoriban összefüggést a megfélemlítés és a pszichózisok, illetve a tekintélyelvű diktatúrák között.

A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek című könyve kapcsán az életrajzíró egyenesen plágiummal vádolja Bettelheimet. Mások – például

Joan Blos, Alan Duncles és Alison Lurie – ez irányú kutatásait is figyelembe véve, párhuzamos idézetek sorával mutatja be, miként vett át Bettelheim – jelöletlenül – teljes bekezdéseket Julius Heuscher klinikai pszichiáter *A Psychiatric Study of Fairy Tales: Their Origin, Meaning and Usefulness* (A tündérmesék pszichiátriai tanulmányozása: a mesék eredete, jelentése és haszna) című könyvéből, miként kölcsönözött megfigyeléseket Erich Fromm *Az elfelejtett nyelv* című könyvéből vagy Róheim Géza és Otto Rank írásaiból. Pollak azt is kifogásolja, hogy Bettelheim nem foglalkozott XX. századi mesékkel. Egyébként a könyv pszichoanalitikus megközelítmódja is utalhat a plágiumra, hiszen Bettelheim nem volt feltétlen híve a pszichoanalízisnek. Pollak leírja *A mese bűvölete* fogadtatását, népszerűségét, a dicsérő kritikákat, az Amerikai Művészeti és Irodalmi Akadémia díját. Idézi Heuscher nagylelkű reflexióját is: „Mindannyian kölcsönvesszünk ezt-azt. Sokszor magam sem vagyok biztos abban, hogy amit mondok, a saját elméből pattant-e ki, vagy máshonnan jött-e. [...] Örülök, hogy hatottam Bruno Bettelheimre...” (401. old.). Az irodalomtudós Harold Bloomot pedig „meghatotta, elbűvölte, s többnyire meg is győzte a mesék eredetének tisztázására irányuló emberi erőfeszítés, amely a hátborzongató bűvöletet építő igézzé változtatja” (uo.).

Ugyanakkor Pollak figyelmét elkerülte egy igen fontos mozzanat, az idős Bruno Bettelheim önreflexiója *A mese bűvöletében: „az ember dühében és félelmében bizony hajlamos agresszív, aszociális, önző tettek elkövetésére”* (Bettelheim: *A mese bűvölete...* Corvina, Bp., 1985. 13. old.). Mi más volna ez, mint személyisége árnyoldalainak beismerése? És Bettelheim a továbbiakban is többször rávilágít saját életproblémájára, például amikor így ír: „Az életben a súlyos nehézségeket nem lehet elkerülni, hanem küzdeni kell ellenük, és ez a harc elválaszthatlanul hozzátartozik az emberi léthez – de ha az ember nem hátrál meg, hanem kitartóan szembeszáll a váratlan és igazságtalan megpróbáltatásokkal, túljuthat minden akadályon, és végül győztesen

kerülhet ki a harcból.” (Uo.) Nyilvánvalóan a tehetséges, ám mélyen traumatizált személyiség érvényesülési stratégiáiról árulkodnak ezek a sorok. Az életrajz írója olykor túlságosan szigorúan ítélkezik. Bettelheimet erős önérvényesítési vágy hajthatta, és lényének agresszív vonásai bizonyára nem függetlenek sem az átélt traumáktól, sem azoktól a szorongásoktól, amelyeket a családi és társadalmi korlátok, a zsidó identitás problémái váltottak ki. Nem lehetett könnyű a megalázottság, kiszolgáltatottság éveit után idegen országban, idegen nyelven teljesen újrakezdeni az életet, még akkor sem, ha azt az országot a lehetőségek hazájának képzeljük is.

VÁRI ERZSÉBET

Racsmány Mihály: A munkamemória szerepe a megismerésben

*Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
100 old., á. n.*

Ebben a könyvben egy elmélyült kutatással ismerkedhetünk meg, amely az emberi emlékezet természetét és az észlelésben, nyelvi funkciókban, gondolkodásban, problémamegoldásban betöltött szerepét vizsgálja. A mű lényegében könyv alakban publikált doktori disszertáció. Ebből két dolog következik: egyrészt a nyelvezete tudományos, nem könnyed ismeretterjesztő, másrészt fókuszában egy adott kutatássorozat áll, s a benne található irodalomáttekintés is ennek alárendelt. Mielőtt azonban teljesen lelemezünk a szűkebb témában járatos olvasót, érdemes megjegyezni, hogy szaknyelven ellenére a könyv jól érthető az érdeklődők széles köre számára, s a leírt kutatás is elég érdekes, hogy ne csak vájt fülű szakbarbárok szűk köre forgathassa. (A Magyarországon, illetve magyar nyelven tanuló nagyszámú pszichológushallgatónak pedig akár alapolvasmány is lehetne.)

A kötetben két kutatási terület találkozik egymással: a rövid távú emlé-

kezet kutatása, illetve egy ritka örökletes fejlődési rendellenesség, az úgynevezett Williams-szindróma vizsgálata. Az utóbbi, ritkasága ellenére, pszichológiai szempontból igen érdekes, mert sajátosan érinti a mentális fejlődést. A szerző lényegében arra kíváncsi, hogy a Williams-szindróma átfogó pszichológiai tüneteinek létrejöttében van-e szerepe a rövid idejű emlékezet sérülésének, illetve hogy a rövid idejű emlékezet pontosan hogyan sérül e tünetegyüttesben. Ezen összefüggés megértéséhez először is meg kell ismerkednünk a két alapfogalommal.

Hétköznapi szemléletünknek is része a felismerés, hogy emlékezetünk rövid idejű és hosszú idejű tárolási funkcióra oszlik, s ezeket a megtartási idő mellett kapacitásuk is megkülönbözteti. Hosszú idejű emlékezetünk kapacitásának nincs ismert, jól mérhető korlátja; hogy mennyi ismeretet sajátítunk el, az alapvetően a tanulásra fordított erőfeszítéstől függ. Életünk során folyamatosan képesek vagyunk új ismeretek, képességek elsajátítására, ugyanakkor folyamatosan felejtünk is. A hosszú távú emlékezet e dinamikája, valamint igen nagy kapacitása és heterogén jellege (lásd például a nyelvi anyagokra, észlelési élményekre, mozgásos készségekre emlékezés különbségeit) együttesen szinte lehetetlenné tesz bármilyen konkrét kapacitásbecslést.

Rövid idejű emlékezetünk kapacitása mérhetőnek tűnik, bár a létező mérési módszerek, illetve eredmények élénk vita tárgyává szolgálnak. A mérések erősen korlátozott tárolási képességről árulkodnak. E kapacitást kódolási egységekben mérik, azaz például számjegyekből, rövid szavakból vagy betűkből nagyjából ugyanannyit tudunk gyorsan, rövid időre megjegyezni, mivel a felsorolt fajták mindegyike fogalmi, megismerési egységet alkot. S hogy mennyi az ugyanannyi? A ma már klasszikusnak számító (mintegy ötven éve született) felfogás szerint 5 és 9 egység közötti; mai, módszertanilag szigorúbb kutatások azonban alacsonyabb korlátot mutatnak ki: mintegy 3–5 egységet. Bár vizuális rövid idejű emlékezetünk a szóbelitől igen eltérően működik, bizonyos mérési módszereket hasz-

nálva (mint ezt az ismertetett mű szerzője is tette: lásd alább) hasonló korlátok mutathatók ki nem nyelvi anyagokon is.

A rövid idejű emlékezetrel kapcsolatban a pszichológusok által ma leginkább elfogadott koncepció az úgynevezett munkamemória-modell. E modell lényege, hogy amit rövid idejű emlékezetnek nevezünk, egy többszörösen összetett rendszer, s szerepe nem egyszerűen passzív adatrögzítés (mint mondjuk egy számítógép cache-memóriájában), hanem például aktív-ismételgető megtartás, információszelekció, döntés-előkészítés, illetve nemkívánatos válaszaautomatizmusok gátlása. Első felosztásban a munkamemória három alegységből áll: 1. az úgynevezett téri-vizuális megtartási egység (a metaforikus angol kifejezés, *visuo-spatial scratch pad* fordítása nyomán ezt *téri-vizuális vázlatömbnek* hívjuk); 2. a fonológiai hurok, és 3. a központi végrehajtó. Az első, vizuális alrendszernek része egy rövid távú tár, mely észlelési benyomásokat őriz rövid, önmagukban legfeljebb néhány másodperces időtartamokig, illetve egy kontrollrendszer, amely az aktuálisan őrzött nyomok újraaktiválását, „frissen tartását”, ezáltal pedig meghosszabbított megtartását végzi. A fonológiai hurkon belül is megtaláljuk az igen rövid időtartamú akusztikus, illetve fonológiai tárat (az utóbbi már beszédhangokként kategorizálja az így értelmezhető akusztikus jeleket), és a frissítő-fenntartó rendszert, mely nyelvi anyag esetén az artikuláció belső folyamatait hívja segítségül. A felismert és fonológiailag tárolt beszédet „csendesesen ismételve”, újraartikulálva frissítjük, s ezáltal aktívan fenntartjuk. Végül a központi végrehajtó szerepe a versengő emlékenyomok közötti döntést igénylő, tehát nem automatikus választás – a döntés szempontja pedig jellegzetesen az, hogy mi a személy pillanatnyi célja, feladata, illetve ennek érdekében milyen viselkedési stratégiát kell kiválasztani – és a másik két alrendszerben lévő információkkal megtárogatni. Ez az elég bonyolult modell nagyszámú kísérlet eredményének értelmezéséből bontakozott ki, s a kutatók az említett funkciók ideg-

rendszeri alapjairól is rendelkeznek részleges ismeretekkel.

A másik központi jelenség, a Williams-szindróma, az idegrendszer fejlődésének örökletes zavara (ám a jellegzetes pszichológiai tünetekkel szív- és érrendszeri, valamint mozgásszervi problémák is együtt járnak). Az egészében csökkent intelligencia mellett azonban a Williams-szindrómás személyek jó nyelvi és társas képességekkel rendelkeznek. Szókincsük közel áll az életkoruknak megfelelő átlaghoz, ritka szavak ismeretében még kissé jobb is lehet annál. E személyek aktívak, beszédesek, és könnyen teremtenek kapcsolatot; az idegenektől nem félnek, nem zárkóznak el. Nyelvmegértésben jók, ám bizonyos nehézségeik vannak; a megértésnél is jobbak azonban produktív nyelvi képességeikben, illetve a nyelvtani szabályok megtanulásában és alkalmazásában. Nyelvtani képességeik tehát épek, szókincsük viszont atipikus, amennyiben a ritka szavakat az átlagosnál hatékonyabban tanulják meg. A jó nyelvi képességekkel szemben áll a téri-vizuális kogníció súlyos elmaradása, mely alól érdekes módon kivétel az arcfelismerés. A Williams-szindrómás személyek vizuális észlelésében az átfogó strukturák felismerése kevésbé sikeres, míg az egyes formák, mintázatok elemeit, apró részleteit jobban megragadják. A nyelvi és vizuális képességeik különbsége nem enyészik el a fejlődés során, hanem határozottan megmarad.

A két terület – a munkamemória, illetve a Williams-szindróma – úgy kapcsolódik össze egy kutatásban, hogy utóbbiban éppen az a két pszichológiai modalitás (nyelvi és vizuális) válik szét, amelynek megfelelő alrendszereket a munkamemória-modell is feltételez. Érdemes megemlíteni, hogy a munkamemória koncepciója a Williams-szindróma kutatásától függetlenül alakult ki. Sőt még azt is sikerült kimutatni a munkamemória-koncepció alkalmazásai során, hogy különböző típusú értelmi fejlődési problémák eltérő munkamemória-mintázatokkal járnak együtt. Williams-szindrómásoknál a téri-vizuális komponens gyengése mellett a verbális munkamemória közelebb áll az átlaghoz (például számterje-

delmi tesztel – számjegysorozatok megjegyzésével – mérve). Egy másik genetikai eredetű zavar, a Down-szindróma esetén azonban éppen fordított a kép: itt a téri munkamemória meglehetősen jó, míg a számterjedelem erősen károsodott.

Ezek alapján logikus kérdés a munkamemória szerepe a Williams-szindróma kognitív jegyeinek kialakulásában. A szerző három kérdés megválaszolására tervezett kísérleteket. Egyrészt a verbális munkamemória kapcsolatát vizsgálta a szókinccsel, illetve a nyelv alaktani (morfológiai) rendszerével Williams-szindrómásoknál (illetve összehasonlításképp átlagos fejlődésű csoportoknál). Másrészt a Williams-szindrómában károsodott téri tanulás összefüggéseit kutatta a munkamemória téri komponensével. Végül a munkamemória mindkét (verbális és vizuális) komponensének, illetve a tér nyelvi leírásának (a térre vonatkozó kifejezéseknek) a kapcsolatát vizsgálta. Kísérleteit különböző korú gyerekekkel végezte, azaz a fenti kérdéseket az értelmi fejlődés folyamatában közelítette meg.

Első kísérletét a következő hipotézisre alapozta. A Williams-szindrómában számos megismerő funkció sérül, s mint ilyen esetekben általában, a személyek megmaradt funkcióik segítségével próbálnak boldogulni különböző problémahelyzetekben. Ebből annak kellene következnie, hogy a verbális munkamemória – a fonológiai-artikulációs rögzítés – egyéni különbségei jobban befolyásolják a szókincs alakulását Williams-szindrómában, mint egyébként, hiszen ez egy megmaradt funkció, melyre a Williams-szindrómás gyermek nagymértékben támaszkodhat. Eszerint tehát Williams-szindrómában a verbális munkamemória kapacitás és a szókincs nagysága közti pozitív összefüggés erősebb, mint a kontrollcsoportban. E hipotézist kísérletileg ellenőrizve az eredmények a következők voltak. A Williams-szindrómások számterjedelme – tehát verbális munkamemória-kapacitása – kisebbnek bizonyult, mint a hasonló életkorúak átlaga. Ami a szókincs fejlődését illeti, a Williams-szindrómások produktív szókincs (amit itt képek leírására használt szavakkal mértek) szín-

tén alacsonyabb volt az életkori kontrollcsoporténál. Az úgynevezett gyakorisági hatás – tehát, hogy gyakoribb szavakat jobban megjegyzünk, könnyebben hívunk elő nyelvi produkciós helyzetben, mint ritka szavakat – még erősebb volt Williams-szindrómásoknál, mint az azonos korú kontrollcsoportban. (Érdekes módon a szerzőt megelőzően végzett kutatások inkább a gyakorisági hatás hiányát mutatták ki Williams-szindrómásoknál, és meglétét a problémamentesen fejlődő csoportokban.) E kísérletben szerepelt egy olyan kontrollcsoport is, amely passzív szókincsét illetően azonosan teljesített a Williams-szindrómás csoporttal. A passzív szókincs-et a szerző a Peabody-féle szókincs-tesztel mérte, ahol a vizsgált személynek szavakat mondanak, és a feladat a szavakhoz illő, azokat illusztráló képek kiválasztása más képek közül. A passzív szókincsben illesztett kontrollcsoport átlagéletkora jóval kisebb volt, mint a Williams-szindrómás csoporté: 13 éves Williams-szindrómás fiatalok passzív szókincsükben a 7 éves, problémamentesen fejlődő csoporttal teljesítettek azonos szinten.

E szókincsben illesztett (verbális) kontrollcsoport az életkori kontrollhoz hasonlóan jobban teljesített a fordított feladatban – képmegnevezésben –, mint a Williams-szindrómások. Ezután a Williams-szindrómás csoportot két részre osztva verbális munkamemória-teljesítményük alapján (alacsony, illetve magas teljesítményű csoport) azt kapták, hogy e két fél csoport mind a gyakori, mind a ritka szavak ismeretében különbözött. Ezek az adatok megerősítik a kiinduló hipotézist: úgy tűnik, hogy Williams-szindrómában a verbális munkamemória-kapacitás erősen befolyásolja a szókincs alakulását, még 10 éves kor után is. Átlagosan fejlődő csoportban hasonló összefüggés csak mintegy 7 éves korig áll fenn; onnantól a szavak hosszú távú megjegyzését már inkább a jelentésük segíti, s nem annyira fonológiai-artikulációs tulajdonságaik.

Második kísérletében a szerző a verbális munkamemória-kapacitás és a nyelv alaktana elsajátításának összefüggéseit vizsgálta. A morfológiai fel-

adatban többes számot vagy tárgyeselet előhívó képeket mutattak, s hozzájuk illő kérdésre (pl. Mik ezek itt? Mit dob a fiú?) kellett válaszolni. Így a többes szám és a tárgyeselet szabályos, illetve rendhagyó alakjai, s ezeknek gyakori, illetve ritka példái útján közelíthető meg a morfológiai teljesítmény. A szerző a Williams-szindrómás gyerekek mellett az előbbi két (életkorban, illetve passzív szókincsben illesztett) kontrollcsoportot hasonlította össze. Az azonos korú kontrollcsoport szabályos és kivételes esetek ragozásában egyaránt felülmúlta a Williams-szindrómás csoportot, sőt a mintegy 6 évvel fiatalabbakból álló verbális kontrollcsoport úgyszintén. A Williams-szindrómás csoporton belül a magas munkamemória-kapacitással rendelkezők felülmúlták az alacsony kapacitású alcsoportot szabályos és kivételes esetek ragozásában egyaránt. A verbális kontrollcsoportot ugyanígy kettéválasztva, a két fél csoport csak a kivételes ragozásában különbözött, a szabályos esetekben nem.

Ezen eredmények értelmezésekor a szerző kitér arra a kognitív pszichológiai kérdésre, hogy vajon a morfológia elsajátításának alapja valamiféle automatikus szabálygeneralizáció, vagy épp ellenkezőleg, egyedi esetek rögzítése a hosszú távú emlékezetben, esetleg e két folyamat kombinációja. A kognitív pszichológia, vagy általánosabban a megismeréstudomány első átfogó elmélete az emberi megismerést szimbólumfeldolgozó rendszerekkel modellezte, hasonlóan a mesterséges intelligencia kutatói által létrehozott számítógépprogramokhoz. (Kognitív pszichológia és megismeréstudomány nem ugyanaz: előbbi valamivel szűkebben, a kísérleti pszichológia eszközeivel vizsgálja az emberi megismerő funkciókat, míg az utóbbi interdiszciplináris vállalkozás: magában foglalja az idegélettan, a mesterséges intelligencia, az elmefilozófia és a nyelvészet megközelítéseit is – sőt néha az antropológiát is beleértik.)

A kogníció szimbólumfeldolgozó modelljei a meglévő információból a deduktív következtetés és az induktív generalizáció, illetve heurisztikák segítségével nyernek új ismeretet. (Érdemes megjegyezni, hogy az induktív

generalizáció és a heurisztika fogalma nem azonos. A heurisztikák olyan megoldási elvek, amelyek az esetek többségében jó megoldást adnak, de nem mindig. Például a sakkozó programok heurisztikákon alapulnak, mivel a sakk, bár *elvileg* kezelhető deduktív következtetési eljárással, a gyakorlatban ez kivitelezhetetlen, mert a játék annyira komplex [erről lásd Mérő László *Észjárások* című könyvét]. Az indukció célja viszont, hogy véges adathalmaz alapján olyan szabályszerűségeket fedjen fel, amelyekkel jövőbeli események megjósolhatók. Itt a cél a tökéletes szabály megtalálása, még ha egy adott pillanatban nem lehet is teljes bizonyossággal megállapítani, hogy egy adott, indukcióval feltárt és működő szabály tökéletes-e – azaz a jövőben nem találunk-e rá ellenpéldát.)

A gyermek nyelvtanulásában e szimbolista felfogás a szabályszerűségek felismerését hangsúlyozza a nyelvi kreativitás egyik alappilléreként. A gyermek nyelvtanulása nem utánzás, hanem új, előzetesen nem hallott közlések létrehozatala. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a gyerekek az őket érő nyelvi anyagból képesek fokozatosan kiszűrni és alkalmazni a nyelvtani szabályszerűségeket. E szabálygeneralizáció azonban nem tudatos: egy anyanyelvét kitűnően beszélő 6 éves gyerek egyet sem tud megfogalmazni abból a rengeteg nyelvi szabályból, melyet amúgy tökéletesen használ. A szimbólummanipulációs felfogás szerint tehát az alaktan (morfológia) elsajátítását e nem tudatos szabálygeneralizáció közvetíti, és ezért az nem függ össze a munkamemória kapacitásával.

Egy másik felfogás szerint az alaktan elsajátítása egy egységes, asszociatív hálózat módjára szerveződő emlékezeti rendszer útján valósul meg. E modell jóslata az, hogy a memória egyéni különbségei befolyásolják az alaktan elsajátítását. Ugyanakkor e modell ellentmond a munkamemória-konceptciónak abban, hogy utóbbi szerint a rövid idejű tárolás kapacitása nem egységes, hanem eltérő modalitásokban (pl. nyelvi, vizuális) különböző lehet.

Létezik egy olyan felfogás is, amely a nyelvtan szabályszerű, ismétlődő

eseteinek elsajátítását szabálygenerálizációval magyarázza, a kivételes, illetve szabállyal nem jellemezhető eseteket pedig asszociatív emlékezeti rögzítés útján. (A magyarban az utóbbira egy példa a helységnevekhez kapcsolt -ba, -be, illetve -ra, -re végzések esete. Híbás például azt mondani, hogy „Miskolcra megyek”, és helyes az, hogy „Debrecenbe megyek”. Úgy tűnik azonban, hogy nincs általánosítható szabály arra, melyik helységnevé után melyik végződés jár. Ezt esetről esetre meg kell tanulni.) E modell szerint a munkamemória egyéni különbségei csak a kivételek elsajátítását befolyásolják, a szabályos eseteket nem.

Végül a szerző által idézett negyedik, úgynevezett munkamemória-modell szerint a nyelvi fejlődés ütemét egy általános, nem nyelvi feldolgozási, illetve kapacitáskorlát határozza meg. Ez az általános tároló, erőforrás-elosztó funkció azonban minden feladat, így a nyelvek kezeléséhez is szükséges, tehát a jóslat szerint a munkamemória-kapacitás mind a szabályos, mind a kivételes esetek megtanulását befolyásolja. (Például ahhoz, hogy valamilyen nem tudatos mechanizmus a gyerek elméjében gyorsan azonosítsa az „A tárgy ragja -t” általánosítható szabályt, különböző ragozott főnevek hatékony tárolása szükséges a munkamemóriában.)

Mivel a szerző azt találta, hogy a Williams-szindrómás csoport tagjai a szabályos és kivételes nyelvtani esetek elsajátításában munkamemória-kapacitásuktól függő mértékben egyaránt károsodást mutattak, értelmezése szerint ez támogatta a munkamemória-modellt, és nem támogatta a szimbólumfeldolgozási modellt, illetve a kettős (szabályokat és kivételeket eltérően kezelő) modellt. Ehhez az értelmezéshez alább még néhány megjegyzést fűzök.

Következő, harmadik kísérletében a szerző a munkamemória szelektív sérülését, a vizuális komponens verbálisról való elmaradását vizsgálta meg Williams-szindrómában. E célból téri-vizuális feladatokat végeztetett: különböző színű kockákból kirakott mintázatok lemásolását (úgynevezett mozaikpróba), vonalak orien-

tációjának megállapítását (nyilak közül a céltábla középpontja felé mutatók kiválasztása, „céltábla-feladat”), és egy téri emlékezetet vizsgáló feladatot (Corsi-kockák), melyben a vizsgált személy elé lerakott kilenc kockából a vizsgálatvezető néhányat megérint, és a személy feladata, hogy ugyanabban a sorrendben érintse meg őket. Az életkori és verbális kontrollcsoport mellett olyan problémamentesen fejlődő gyerekeket is vizsgáltak, akiknek téri kogníciós teljesítménye nem különbözik a Williams-szindrómásokétól. E csoport 4-5 éves gyerekekből tevődött össze, mivel az ő általános téri teljesítményük állt egy szinten a 13 év körüli életkorú Williams-csoportéval. A kísérlet legfontosabb eredménye, hogy bár a téri kontrollcsoport és a Williams-szindrómás csoport teljesítménye nem különbözött a mozaikpróbaiban és a céltábla-feladatban, a téri emlékezetet speciálisan megcélzó Corsi-kockák feladatában a Williams-csoport még a téri kontrollcsoportéhoz képest is észrevehetően lemaradt.

A harmadik kísérletet egy bonyolultabb negyedik követi, mely a téri tanulást hivatott feltárni és ennek összefüggését a munkamemória téri komponensével. Téri tanulásban általában nagyok az egyéni különbségek. E különbségek nem a gyakorlottság függvényei annyiban, hogy mondjuk térképszakértők és laikusok téri tanulása statisztikailag nem különbözik. A téri tanulás idegrendszeri alapjairól viszonylag alapos ismeretekkel rendelkezünk. A nagyagy halántéklebenyének hippokampusz nevű része és a fali lebeny egyaránt szerepet játszik a téri tájékozódásban, téri viszonyok megtanulásában, illetve a vizuális jegekre való emlékezésben. A hippokampusz e szerepe régen ismert, és sokszorosan megerősített. A téri-vizuális információk hangsúlyán kívül egy általánosabb szerepet is játszik a tudatos (szakszóval *explicit*) emlékezetben, mégpedig a rövid idejű tárból (a munkaemlékezetből) a hosszú idejű emlékezetbe való átmenetet hozza létre. Ha a hippokampusz mindkét oldalon megsérül, akkor a személy képes munkamemóriájában új információkat kódolni, és régi hosszú távú emlékeit is őrizi, azonban minden újat

azonnal elfelejt, amint elterelődik róla a figyelme, függetlenül attól, hogy előtte mennyi ideig tartotta fenn aktívan munkaemlékezetében (ezt hívják anterográd amnéziának). E megjegyzési képtelenség viszont csak a tudatos, nyelvi és képi-szemléletes (szakkifejezéssel *explicit*) emlékezeti anyagra terjed ki. Anterográd amnéziások képesek új mozgásos készségeket megtanulni (például pingpongozás, teniszezés) vagy a meglévőket fejleszteni (egy amnéziás gitárjátékos képes új akkordokat, fogásokat elsajátítani). Az új készségek ilyenkor kialakulnak, bár később a személy egyáltalán nem rendelkezik emlékekkel a tanulás folyamatáról.

A téri tanulást a szerző két feladattal vizsgálta, és a már említett négy csoportot (Williams-szindrómások, életkori, verbális és téri kontrollcsoport) hasonlította össze. Az egyik feladatban egy ötször ötös négyzethálót mutattak a személyeknek, amelyen a vizsgálatvezető egymás után öt négyzetet megérintett. A vizsgálati személynek ugyanazt az öt négyzetet kellett megérintenie. Sikertelenség esetén a vizsgálatvezető ismét bemutatta a feladatot, és a személy újra próbálkozott, amíg sikert nem ért el, de legfeljebb tízszer. A másik feladatban (úgynevezett térképteszt) egy rajzolt úthálózatot mutattak be, melynek különböző pontjain különféle tereptárgyak voltak. E térképen kellett különböző útvonalakat, illetve a rajtuk lévő tereptárgyakat megtanulni. Az első feladat eredményei azt mutatták, hogy a Williams-szindrómások az első bemutatás után kevesebb pozíciót idéztek fel, mint akármelyik kontrollcsoport, és ezt követően lassabban is tanultak náluk. A Williams-szindrómásokra és a téri kontrollcsoportra egyaránt igaz, hogy a nagyobb munkamemória-kapacitású személyek gyorsabban tanulnak. Azonban a téri kontrollcsoportban e kapcsolatot részben az magyarázta, hogy az életkor növekedtével a munkamemória kapacitása is nő. A Williams-csoportban viszont az életkortól függetlenül erős volt az összefüggés a kapacitás és a tanulás között. A térképteszt eredményei ehhez hasonlóak, azonban az is kitűnik belőlük, hogy a Williams-szindrómások, bár lassabban építik

be az új információt, a már megtanult anyagot nem felejtik gyorsabban, mint a téri kognícióban azonos szinten álló kontrollszemélyek.

A Williams-szindróma és a munkamemória összefüggésében egy sajátos találkozási pont válik igen érdekessé: az, amikor a nyelvet a téri viszonyok leírására használjuk. Williams-szindrómában a téri kogníció szelektív károsodása mellett a nyelvi funkciók viszonylagos épsége a jellemző. Ha így van, akkor a téri kogníciós deficit lefontja-e a nyelven belül speciálisan a téri viszonyokat megragadó részterületet? Az már régebbi kutatások eredményéből is kiviláglott, hogy a téri megismerés és a nyelv térleíró szelektének fejlődése összefügg. A téri nyelv fejlődése a már előzetesen kialakuló preverbális térkonceptióra épül, és ezt alakítja tovább. A tárgyak alakjának észlelése pedig azért fontos a nyelvtanulásban, mert a tárgynevek tanulásában a formával való megfeleltetés alapvető. Ha például szokatlan színű tárgyat látunk (mondjuk egy rikító piros kanalat), attól az még kanál (fel nőttek és gyerekek is így osztályozzák), vagyis az atipikus szín nem feltétlenül mond ellent egy adott tárgyszótálya tartozásnak. Ugyanakkor egy *nem kanálformájú* tárgy lehet-e *kanál*? Erre már többnyire nemleges választ adnánk. Az alak nagyban összefügg a funkcióval (evőpálcika nem jó a kanál szerepére), de tárgyneveket, például a „kanál” szót, közvetlenül a tárgyak látható formájához kapcsoljuk, s nem például az evés funkciójához.

A téri megismerés és a nyelv térleíró szerepe közötti specifikus összefüggés azért is érdekes, mert e megfigyelés ellentmond a nyelvpszichológia Noam Chomskytól eredeztethető modularista felfogásának. Ez utóbbi szerint a nyelvi képességünk öröklött, és egyéb kognitív készségeinktől függetlenül, szinte elszigetelten fejlődik (noha működése során természetesen kapcsolatba kerül egyéb megismerési képességeinkkel).

A szerző ötödik vizsgálatában azt a kérdést tette fel, hogy vajon a téri kontrollcsoport tagjai felülmúlják-e téri nyelv tekintetében a Williams-szindrómás csoportot? Amennyiben igen, a munkamemóriájuk különbsé-

ge lesz-e ezért a felelős? A gyerekek négy csoportja egy nyelvfejlődési tesztben vett részt: a vizsgálat vezetője színes műanyag tárgyakat helyezett különböző pozíciókba a szemük láttára. Ezt követően kérdéseket tett fel a látott eseményről. Válaszaikban a gyerekeknek téri ragokat és névutókat kellett használniuk (például: Hol van a piros négyzet? – A poháron; Honnan veszem el a zöld kört? – A doboz elől stb.). E téri ragok és névutók használatában a Williams-szindrómás gyerekek gyengébbek voltak még a jóval fiatalabb téri kontrollcsoportnál is. Ugyanakkor nem téri morfológiai produkcióban már nincs meg ugyanez a különbség. Többes szám és tárgyrag szabályos eseteit Williams-szindrómás gyerekek ugyanolyan jól képzik, mint a téri kontrollcsoport tagjai, a kivételeknél pedig a Williams-csoport teljesített jobban. A munkamemória szerepét is sikerült igazolni: a Williams-szindrómás csoporton belül statisztikailag összefüggött egymással a téri névutók ismerete és a téri munkamemória terjedelme. A ragok ismeretében nem volt hasonló összefüggés, feltehetőleg azért, mert a ragok gyakoribbak, túltanultak, és alkalmazásuk nem követel meg téri kogníciót, mint a névutóké (például annak villámgyors végig gondolását, hogy tényleg a két ház KÖZÖTT volt-e az autó, vagy MÖGÖTTÜK). A téri nyelvi kifejezések elsajátítását a téri és verbális munkamemória komponens egyaránt befolyásolja; a negyedik és az ötödik kísérlet fényében pedig a téri munkamemória különbségei jórészt magyarázzák a Williams-csoport és a téri kontrollcsoport közti különbséget a téri nyelv használatában.

Összességében tehát a szerző vizsgálatai részletes képet tárnak az olvasó elé a munkaemlékezet szerepéről a nyelvi, illetve téri kogníció fejlődésében, s mindezt egy speciális fejlődési tünetegyüttes, a Williams-szindróma vizsgálatán keresztül. Az első 7-8 életévben a verbális munkaemlékezeti kapacitás és a szókinccs-elsajátítás üteme erősen összefügg. Williams-szindrómában a megismerő rendszer jelentős része károsodik, ám a verbális munkamemória épen marad. Ennek következménye, hogy a szavak

hosszú távú fonológiai reprezentációja jó; a személy sok szót használ, de a jelentésükkel nem mindig van tisztában. Élete során végig támaszkodnia kell verbális munkamemóriájára a nyelvelsajátításban, ezért a morfológiai rendszer színvonala és a verbális munkaemlékezet kapacitása között erős összefüggés fedezhető fel. Egészeiben tehát tartalmas választ kapunk a mű címében felvetett kérdésre, vagyis a munkamemória szerepére a megismerésben. Befejezésüképpen a második kísérlet értelmezéséhez fűzök még néhány megjegyzést.

A javasolt értelmezés szerint (lásd fent), az a tény, hogy a Williams-szindrómások a szabályos és kivételes nyelvtani esetek ragozásában egyaránt károsodást mutattak, ellentétben áll a kettős feldolgozási rendszert (szabálygeneralizáció, illetve egyenkénti kivételtanulás) feltételező modellek jóslataival. Ez azonban nincs így. Az az eredmény pedig, hogy a Williams-csoportban, illetve a szókincsben illesztett kontrollcsoportban azonos mintázat jelentkezett a szabályos és a kivételes formák produkciójában (a kivételes formáknál mindkét csoport tag-

jai többet hibáztak), szintén remekül megfér a kettős feldolgozási modellel. A kettős feldolgozási modellek az elmélet szintjén semmilyen ellentmondásban nem állnak a munkamemória-moddellel. Ha elfogadjuk a szerző felfogását, mely szerint a munkamemória egy eredendően nemspecifikus, nem nyelvi kapacitáskorlátot vezet be a nyelvi anyag feldolgozásába (46. old.), akkor akinek magasabb a munkaemlékezeti kapacitása, az egyszerre lehet hatékonyabb a szabályszerűségek felismerésében (azért, mert több anyagot tárol egyszerre a munkamemóriájában, s így könnyebben ismeri fel a szabályokat) és a kivételek tanulásában. Inkább arról van szó, hogy idegrendszeri adatok (például klinikai disszociációk) nem támasztják alá a szabály-kivétel kettősséget a feldolgozásban. Nincsenek például olyan idegrendszeri sérültek, akik csak a szabályos, vagy csak a kivételes nyelvtani eseteket tudják megtanulni (míg sérülésük előtt mindkettőre képesek voltak). Ez azért lényeges, mert más esetekben létezik ilyen kettős disszociáció: például agysérülés eredményeképp elveszhet az alakítás, de

megmaradhat a színlátás. Fordított eset is lehetséges: másfajta sérülés eredményeképp megtartott alakítás mellett eltűnhet a színlátás.

Az asszociációs hálózatmodellek szintén csak akkor állnak ellentmondásban a munkamemória-moddellel, ha egységesnek tételezzük fel őket; az viszont igaz, hogy azok a mesterséges neuronhálózatok, amelyekkel a nyelvelsajátítást igyekeztek modellezni a nyolcvanas évektől kezdődően, valóban egyetlen hálózattal igyekeztek tanulmányozni szabályokat és kivételeket egyaránt (lásd erről: Pléh Csaba [szerk.] *A megismeréskutatás egy új útja. A párhuzamos feldolgozás*. Typotex, Bp., 1997). Úgy tűnik számomra, hogy az emberi memória szerveződésének modellje, s benne a munkamemória koncepciója, meglehetősen független a kogníció olyan általános elveitől, mint a fent említett szimbólummanipulációs elképzelések, vagy elméleti alternatívájuk, az asszociatív hálózatok. Egy nemspecifikus tárolási korlát feltételezése a megismerés többféle általános elméleti keretével is összhangba hozható.

JAKAB ZOLTÁN